

ставши на чолі її демократичних сил. Викінчена і струнка система естетичних поглядів Франка, його концепція реалізму остаточно вироблені і сформульовані були трохи згодом — у статті «Література, її завдання і найважніші ціхі». Але без попереднього етапу, без того, що зробив Франко як критик у 1876—1877 рр., напевно, не було б і того, що у нас справедливо називають маніфестом української демократичної критики.

Літературно-критична практика пізнішого «Друга», насамперед діяльність у ньому Франка-критика, а також Павлика, — зламний період у розвитку української критики, в становленні і розвитку в ній революційно-демократичних принципів.

ІІ. ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. ФРАНКА 1878—1880 рр.

(у зв'язку з його полемікою з буржуазною критикою періоду «Молота» і «Дрібної бібліотеки»)

В 1878—1880 рр. літературно-критична діяльність Франка, як і практика всієї передової критики, вступає в нову фазу свого розвитку. Був то гарячий час розгорненої полеміки тієї критики з критикою буржуазно-націоналістичною.

Полеміка ця знайшла свій вияв у двох протилежніх за програмними настановами документах — статтях «Література, її завдання і найважніші ціхі» («Молот», 1878) і «Сьогочасне літературне прямування» («Правда», 1878, ч. 11).

Історія появи згаданих виступів вже не раз привертала увагу літературознавців і розглядалась ними в одних випадках спеціально, в інших принаїдно. В тих працях наводились варті уваги додаткові факти, робилися цікаві узагальнення і спостереження¹. І все ж чимало ще залишилось не з'ясованим або ж з'ясованим недостатньо. Полеміка Франка з «Правдою» подавалась часто іманентно, у вигляді самодостатньої суми літературно-теоретичних положень, у відриві від певних соціально-політичних факторів, поза якими її, власне, не можна зрозуміти, причому так, ніби вона, полеміка, закінчилася того ж 1878 р.

Стаття «Література, її завдання і найважніші ціхі», наприклад, недостатньо зв'язувалась з суспільно-політичною діяльністю письменника, з іншими його літературно-критичними виступами 1878—1880 рр. Щождо статті «Сьогочасне літературне прямування», то вона розглядається лише в плані виступу Нечуй-Левицького, в той час, коли головний сенс статті в тому, що вона була програмним документом журналу «Правда», тих суспільно-літературних кіл, які цей орган репрезентував і до яких по суті Нечуй-Левицький не належав.

В більш широкому плані стаття «Сьогочасне літературне

¹ Слід виділити дослідження М. С. Возняка «Велетень думки і праці», М. П. Комишанченка «Боротьба за ідейність та реалізм української літератури у 50—70-х роках XIX ст.», в яких висловлено слушні думки щодо полеміки Франка з «Правдою».

прямування» і відповідь на неї — стаття «Література, її завдання і найважніші ціхи» знаменували концентрацію уваги критики на питаннях літературної теорії і літературної політики. Стаття в «Правді» і стаття в «Молоті» були спробою дати теоретичні узагальнення в сфері двох різних протилежних програм розвитку української літератури; притім в умовах, коли українська література переживала велике піднесення, коли український реалізм після Шевченка і Марка Вовчка творами Франка, Мирного, Нечуя-Левицького, Старицького засвідчив свою нову могутню силу.

Та полеміка, яка розгорнулася в 1878 р. на сторінках «Правди» і «Молота» і з приводу якої мова йтиме нижче, зв'язана була з дальшим різким загостренням класових суперечностей в українському суспільстві, зокрема в Галичині, з дальшим зростанням загальнопросвітницького визвольного руху в період другої революційної ситуації в Росії.

В умовах кінця 70—початку 80-х років політична боротьба революційних сил українського суспільства ще більшою мірою, ніж раніше, органічно перепліталася з їх діяльністю на полі суспільної і літературно-теоретичної боротьби. Іншого підходу до справи, особливо якщо зважити на специфіку епохи, бути не могло.

1

У 1876—1877 рр. в Галичині почалися перші арешти революційних діячів, а далі судові процеси, на яких вони звинувачувались у поширенні революційної літератури, у пропаганді соціалізму, у зв'язках з російськими революціонерами. Спершу було заарештовано М. Павлика, а згодом І. Франка. Вірними помічниками поліції в цих гоніннях були діячі з московофільського, а потім і народовського табору. Перші повідомлення про арешти соціалістів з'явилися в органі народовців — «Правді» (1877, ч. 2) під назвою «Арештовання і ревізії задля соціалізму ві Львові». В повідомленні йшла мова про арешт М. Павлика. В шостому числі того ж року «Правда» вміщує нову замітку «Тайне товариство», в одинадцятому числі — «Нові арештування і ревізії у Львові задля соціалістично-революційної пропаганди», і далі одне за одним друкуються нові повідомлення про арешти, про «нагінки» за соціалістами. На цьому першому етапі політичних процесів «Правда» зайняла трохи іншу позицію, ніж «Слово».

Якщо московофіли одразу ж виступили з підтримкою дій поліції, «Правда» спочатку висловила своє здивування з приводу арештів, зазначаючи, що, мовляв, ніяких соціалістів серед русинів не може бути, що то провокація з боку московофілів і поліції, спрямована нібіто проти народовців.

Але це вичікування тривало недовго. Згодом народовці зайняли позицію, яка, зрештою, нічим не відрізнялась від позиції

«Слова». Вони стали особливо активно вислужуватись перед цісарським урядом, оголошуючи Австрію за «ельдорадо життя конституційного»¹. Водночас вони вдавались до брудних наклепів на адресу галицьких демократів, обзываючи їх агентами Росії, перевертнями, які, мовляв, не мають нічого спільного з українським народом. Недаремно Франко назвав ідеологів народовства донощиками поліції. Заграючи з урядом, з буржуазією, «Правда» тепер без кінця підкresлювала: «Народна, чи то б українофільська партія поставила своєю цілею щиру, тиху і невтомну працю для просвіти народу і для розвою словесності, — отже, для добра свого народу, а тим самим і для добра держави австрійської... Народна партія веде свою працю явно і перевела свою організацію на дорозі легальний під дзором правительства...»². Найбільш характерними були дві програмні статті «Правди»: Будеволі (Д. Танячкевича) «Прояви соціалістичні між українцями і їх значене» і Ф. Чорногори (Ф. Заревича) — «Лжепророки».

В цих статтях керівники народовців виступили як ідеологи війовничого націоналізму і реакції. Будь-які суперечки між народовцями і московофілами, які раніше часом виявлялись, нині припинилися. Обидві партії об'єднались на спільній платформі боротьби з революційним рухом, ненависті до трудящих мас. Обстоюючи в інтересах націоналістичної буржуазії солідарність усіх класів нації, Ф. Чорногора писав: «Хто виломлюватись буде з тої солідарності, хто наводитиме смуті на народ, той нам ні друг, ні брат, а просто ренегат і зрадник народу, а не народовець»³. В результаті доносів і наклепів московофілів та народовців діяльність демократів надзвичайно ускладнилась.

«Против нас, — писав Франко в листі до Драгоманова 1877 р., — де і як можна агітують і народовці і старі...»⁴. Торкаючись настроїв прогресивної молоді, Франко писав, що, незважаючи на «нашу душну прокляту атмосферу», «коли всі нас відцуралися», «Громадський друг» варто б удержані, — молодіж гімназ. горнеся до него, читає і з рук до рук подає і думати починає. — Думати! щось нечуваного во роді рутенським!..»⁵.

В таких обставинах виникла нова суперечка Драгоманова з народовцями. На початку 1877 р. Драгоманов звернувся до «Правди» з відкритим листом-статтею «Опізнаймося!». В ньому він офіційно висловив своє обурення вільним поводженням редакції з його статтями, що виявилось почасти в тих примітках, якими супроводжувалось їх друкування. «Правда» відмовилася надрукувати листа. Тоді Драгоманов опублікував його того ж року

¹ «Правда», 1877, ч. 5, стор. 179.

² «Правда», 1877, ч. 13, стор. 516—517.

³ «Правда», 1877, ч. 12, стор. 464.

⁴ «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України», т. I, ВУАН, 1928, стор. 27.

⁵ Там же, стор. 16.

в журналі «Друг» (ч. 1, 2). Народовці відповіли статтею В. Барвінського «Слівці до опізнання (відповідь п. Українцеві)».

Стаття В. Барвінського, виникши в час наступу реакції на соціалістичні й демократичні елементи Галичини, як видно, в значній мірі була написана з врахуванням політичної ситуації, що створилася, з врахуванням смаків поліції, і спрямована була не так проти Драгоманова, як проти галицьких демократів. Це був один з перших найрізкіших виступів «Правди» проти соціалізму, проти російської культури, цілком у дусі Будеволі й Чорногори. В. Барвінський писав у статті про вічність і незмінність «капіталістичного укладу теперішньої дійсності», про природну ворожість українського народу до соціалізму — «зі взгляду на прив'язаність українського народу до індивідуальної власності землі...».

Особливо лякала і турбуvalа Володимира Барвінського передова російська література, її зростаючий вплив на прогресивні сили українського суспільства, української літератури. «Не можемо, — писав він, — бачити нашої цілі в тім, щоб доперва «силою російської культури і літератури і силою Росії» (вираз Драгоманова. — М. Б.) підіймали ми наш народ».

Подібний характер мала й рецензія В. Барвінського на брошуру Драгоманова «По вопросу о малорусской литературе»¹.

Слід відзначити, що тепер все частіше редакція «Правди» вдається до фальсифікації творчості Шевченка, з тією самою метою — пристосувати музу великого поета до своєї антидемократичної програми. Особливо блюзнірською є стаття Ф. Чорногори «Лжепророки», епіграфом до якої автор поставив слова Шевченка:

Гірше ляха свої діти
Її розпинають...

Ці мужні й гнівні рядки, пройняті пекучою ненавистю до «своїх» панів, що «гірше ляха» розпинають батьківщину, «Правда» намагається спрямовувати проти демократів, яких вона зве «лже-пророками», проти тих, хто продовжував велику справу Шевченка. Така ганебна логіка політичної і літературної платформи ідеологів народовців.

У такій політичній і літературній атмосфері вийшла з друку редакційна стаття «Правди» «Сьогочасне літературне прямування». Стаття з'явилась не випадково, вона підготовлена всім ходом суспільних подій як літературно-політична реакція на піднесення революційного руху і зростання авторитету естетики критичного реалізму в українській літературі, як безпосередня реакція на виступи тоді ще молодої, але змужнілої української революційно-демократичної критики, очоленої Франком.

Першу частину статті «Сьогочасне літературне прямування»

¹ «Правда», 1877, ч. 4—5, 7, 10.

надруковано в «Правді» 1878 року, друга мала бути надрукована в четвертій книжці журналу за 1880 р., але вона тоді не вийшла в світ; статтю опубліковано в 1884 р. як додаток до тринадцятого річника «Правди».

Перш ніж перейти до розгляду головних положень цієї статті, слід звернути увагу на характер її авторства. Автором статті був Нечуй-Левицький. Але надруковано її без підпису, як статтю редакційну. Самий зміст статті, історія появі її в друку, аналіз автографу статті, до того ж саме того тексту, який мала в себе редакція журналу, а також деякі інші моменти свідчать, що в буржуазно-націоналістичних колах цьому виступу надавалось значення важливого програмного виступу. Примітно, що в тій полеміці, яка потім розгорнулась у зв'язку з статтею, найменше йшлося про її автора. Перефразуємо мова йшла про «Сьогочасне літературне прямування» як про офіційний, програмний виступ «Правди», виступ, що відбивав і, так би мовити, репрезентував суспільнолітературні позиції певного напряму в українській літературі й критиці. Так підходив до справи і Франко, прямо вказавши на те, що «Сьогочасне літературне прямування» — стаття програмова редакції...»¹. Виходячи з цього, Франко надавав особливого значення виясненню всієї згубності для української літератури даного виступу.

У 1879 р. «Правда» в одному з своїх номерів (вип. I) вмістила відповідь на статтю Франка «Література, її завдання і найважливіші цілі». Відповідь була без підпису. На цей раз автором її був уже не Нечуй-Левицький, а редактор «Правди» В. Барвінський. У відзві, що йшов від редакції, «Правда» не лише активно боронила позиції «Сьогочасного літературного прямування» як позиції власні, але далі продовжувала полеміку з демократичною критикою, вініші до неї чимало такого політично тенденційного, чого не мала в собі стаття Нечуя-Левицького взагалі.

Ще одну обставину слід мати на увазі. Нам вдалося познайомитись з автографом статті «Сьогочасне літературне прямування»². Вивчення автографа, порівняння його з друкованим текстом статті показали, що редакція «Правди», цілком погоджуючись з тим, що написав Нечуй-Левицький, все ж таки внесла до статті ряд змін, доповнень, причому в ряді випадків досить істотних. Можна сказати, що редакція «Правди» в інтересах своєї націоналістичної політики використала статтю Нечуя-Левицького, ряд її положень, відповідно загостривши їх.

¹ «Молот», 1878, стор. 210.

² Автограф статті «Сьогочасне літературне прямування» зберігається в архіві І. Нечуя-Левицького (Державна публічна бібліотека УРСР, відділ рукописів, ш. I, 27838). В автографі є помітки і виправлення, зроблені рукою автора, частина — чужою рукою, очевидно редактора «Правди» В. Барвінського. Яким чином оригінал статті опинився в архіві І. Нечуя-Левицького, сказати важко. Примітно, що в архіві «Правди», який зберігається у відділі рукописів Публічної бібліотеки АН УРСР у Львові, жодних слідів статті Нечуя-Левицького немає.

Дві головні тенденції характеризують цей виступ «Правди» — прагнення з позицій консерватизму, буржуазного націоналізму визначити характер і завдання української літератури, шляхи її дальншого розвитку і «довести» щкідливість російської літератури для розвитку української літератури.

Стаття висуває три принципи розвитку літератури: «реальність, національність та народність». Який зміст вкладається в ці поняття? Передусім, як розуміється «принцип реальності»? «Реалізм чи натуралізм в літературі, — читаємо, — потрібє, щоб література була одкід правдивої, реальної жизні, похожим на одкід берега в воді, з городом, чи з селом, з лісами, горами і всіма предметами, котрі знаходяться на землі. Реальність література повинна бути дзеркалом, в якому б одсічувалась правдива життя, хоч і тонка, похожа на мрію, як самий одсвіт»¹. В дальншому викладі автор висловлює своє негативне ставлення до натуралізму, «фотографії» в мистецтві. Але його власне визначення «реального» по суті включає в себе вимогу такої фотографічності. Вимога, щоб література була «похожою на одкід берега в воді», залишає дуже мало місця для типізації, відбору фактів і явищ дійсності, без чого не може бути справжнього реалістичного мистецтва.

Характерно, що свій принцип «реальності» «Правда» протиставляє «ультратреальному погляду на літературу». «Ми далеко стоймо, — пише вона, — від того ультратреального погляду на літературу, котрий запанував недавно в великоруській літературі, од часу критичних творів Писарєва»², або, як писалось у другій частині статті, від «ультратреальної школи, котру пропагував молодий критик Писарев і редакція давнього журналу «Современник»³. «Правда» мотивує це тим, що, мовляв, «ультратреальна школа» рекомендувала письменникам не вносити в свої твори нічого художнього, нічого суб'єктивного, а «малювати природу, як вона є».

В цих судженнях неважко побачити довільну інтерпретацію автором статті «Сьогочасне літературне прямування» естетичних принципів російської революційно-демократичної критики. Справді ж революційно-демократична критика не ставилась зневажливо до проблеми художності, тим більше до ролі суб'єктивного елемента в процесі художньої творчості. Ці докори дуже схожі на ті, що ними не раз оперували представники російської реакційної критики, ідеалістичної естетики. Власне, і формула так званого «ультратреалізму», авторство якої накидається «Современнику», близька до тієї ж наскрізь тенденційної аргументації.

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 13.

² Там же.

³ «Правда», 1884, стор. 211.

Немає жодних підстав вважати, що Нечуй-Левицький, в данном разі як головний автор статті, виступає взагалі проти принципу життєвої правди в мистецтві. Навпаки, цей принцип він боронить. Але реалізм у концепції Нечуя-Левицького виглядає дуже обмеженим і близько примикає до ряду корінних засад натуралістичного мистецтва. В головному питанні естетики — про взаємини мистецтва з дійсністю — автор стоїть на ідеалістичних позиціях.

Твердження про первородність буття, дійсності, об'єктивності реальності в творчому процесі видається Нечуєві-Левицькому вульгаризацією специфіки мистецтва, саме тим «ультратрареалізмом», яким автор «Сьогочасного літературного прямування» характеризує реалістичну концепцію «давнього журналу «Современник».

Часом Нечуй-Левицький схильний навіть всупереч дійсності віддати перевагу довільним суб'єктивним намірам і уподобанням митця. У витлумаченні Нечуя-Левицького це виглядає так: «Людська життя, в більшій частці, то — вода, а вари воду, вода й буде, як каже приказка. Художник засипає ту юшку своїми крупами часом такими, яких не дасть вся згорнутість, вся купність живої людської громади, бо він буває і продуктом тієї громади, і воздіячем на неї, вищим од неї»¹.

Принижуючи роль буття, суспільних умов життя (все це «юшка», «вода», а «вари воду, вода й буде») в творчості митця, розглядаючи їх як важливі, але все ж пасивні фактори в літературному процесі, автор обходить мовчанкою головний принцип реалістичної естетики — те, що основою мистецтва є реальна дійсність, об'єктивні закономірності дійсності, якими мистецтво породжується і живе.

Отже, з одного боку, «Правда» твердить, що література — це немов «одкід берега в воді» з усім, що в ній, так би мовити, відсвічується, і, таким чином, вона, література, виходить, діє поза межами і диктатом суб'єктивних намірів тієї чи іншої творчої індивідуальності. З другого ж боку, ця творча індивідуальність, за статтею, часто цілком довільно може діяти в сфері об'єктивної дійсності, відповідно визначати результат успіху художнього процесу. Суперечність тут тільки умовна. Заперечуючи засади критичного реалізму, Нечуй-Левицький, як уже говорилося, збивається на позиції натуралістичного мистецтва — мистецтва сугубо об'єктивного і безстороннього лише на перший погляд, насправді ж вкрай суб'єктивного, необмежено діючого в атмосфері авторської сваволі. В критичному реалізмі автор відкидає принцип соціальності, соціальні критерії в підході до дійсності.

Розвиваючи на противагу критичному реалізму свій принцип «реальності», «Правда» тут же визначає дві обов'язкові умови

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 14.

його художньої дії, умови, що мають вкрай суб'єктивно-тенденційний характер і ніяк не в'яжуться з самою природою істинного мистецтва, передусім реалістичного мистецтва, а є, власне, наругою над нею. Стосовно до української літератури дію принципу «реальності» стаття насамперед обмежує певними етнографічно-географічними рамками, підкреслюючи, що письменник не повинен «перелазити в чужі городи і підставляти свою душу під картини чужої, неукраїнської житні»¹. Щоправда, український письменник може писати і про життя неукраїнського населення, але в тому разі, якщо це населення живе в межах України.

Друга умова дії принципу «реальності» стосується вже не меж життєвого матеріалу, а напряму його висвітлення і самого художнього підходу до нього. Нечуй-Левицький вважає, що українців, українське життя український письменник повинен змальовувати, як він зазначає в другій частині статті, в «покладному» (позитивному плані, тоді як життя представників інших національностей він буде змальовувати в плані «одкидному» (негативному).

Все це важко погодити з твердженням про те, що «реальна література повинна бути дзеркалом, в котрому б одсвічувалась правдива житнь...». Виходить, отже, не об'єктивне зображення правди життя, а зображення довільне, в дусі тенденційних настанов.

Така ціна принципу «реальності» з погляду теоретичних міркувань.

Цікаво зазначити: там, де Нечуй-Левицький, талановитий художник слова, йшов від самої правди життя, він виступав як автор справжніх зразків реалістичного мистецтва, всупереч догматам «Сьогочасного літературного прямування»². В тих же випадках, коли Нечуй-Левицький у своїй творчій практиці пробував відображати явища дійсності, виходячи з згаданих тут двох умов дії принципу «реальності», він як художник зазнав невдач.

Така ціна принципу «реальності» Нечуя-Левицького з погляду художньої практики.

Не можна не відзначити наявності в «Сьогочасному літературному прямуванні» окремих цікавих думок і спостережень, що стосуються специфіки художньої творчості, передусім художньої літератури, особливостей української уснопоетичної творчості. Маємо на увазі, зокрема, міркування автора щодо місяця і ролі творчої фантазії, індивідуалізації в художній літературі, наприклад, його думку про те, що «геній писальника... переварює в своїй душі, в своєму серці всі факти буденого життя..., всі образи, взяті з натури; надихає своїм духом, нагріває своїм добрим, своїм серцем, наливає своєю гарячою кров'ю

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 15.

² Щодо цього цінні міркування й докази знаходимо у вступній статті О. І. Білецького до шеститомного видання творів Нечуя-Левицького (К., 1956).

або наливає злістю, жовчево та ненавистю, обсипає сміхом сатани і запечатує печаткою свого прокльону»¹ (виділеніх слів немає в тексті «Правди», вони є в автографі. — М. Б.).

Якщо говорити про естетичні принципи народовського органу і про той характер, який малось на меті надати статті «Сьогоднішнє літературне прямування», то подібне висловлювання мало чим показове для «Правди». Але в даному разі, як і в ряді інших випадків, Нечуй-Левицький висловив власні спостереження, зроблені на підставі власного письменницького досвіду, до свіду на той час вже відомого художника.

«Другий принцип сьогоднішніх нових літератур, — пише автор, — то принцип національності». Цей принцип складається з двох ознак: «з надвірної, зверхньої — народного язика і осередкової — глибокого національного психічного характеру народу». Самі по собі ці ознаки справді істотні для кожної літератури. Автор, наприклад, справедливо вважає, що «реальна українська література повинна бути на народній українській мові».

Інтерес до відображення «глибоко національного психічного характеру народу» має для літератури особливу вагу. Справа лише в тому, як і що розуміти під «національним психічним характером народу». Явна односторонність погляду Нечуя-Левицького на так звану «осередкову» ознаку «принципу національності» випливає з його ж твердження про суспіль «демократичний характер української нації», про те, що «глибокий демократизм пронизує українську жизнь з самого початку української історії до останніх нових часів» і що з огляду на це українська література «вся демократична»². В силу цього соціальний аспект в «принципі національності», по суті, зовсім відхиляється. Цей принцип в своєму остаточному формулюванні через те зводиться до твердження: «Разом з язиком українська література, окрім форми, повинна бути національною і своїм змістом»³.

Третім принципом літератури Нечуй-Левицький вважає принцип народності, ознаки якого, по суті, ті ж самі, що й «принципу національності». Принцип народності в літературі, на думку автора, складається з кількох елементів. Перший елемент — «народний язик, яким говорить народ, чи, просто сказати, мужик»⁴. Висуваючи цю вимогу, Нечуй-Левицький звужує саме поняття «народного язика», коли зводить його до «язика сільської баби з її синтаксисом», коли від поета, наприклад, вимагає, щоб його вірші «були зовсім похожі на вірші народної пісні».

В проблемі народності програма «Сьогоднішнього літературного прямування» самодостатню і фактично вирішальну роль відво-

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 14.

² Там же, стор. 20—21.

³ Там же, стор. 19.

⁴ Там же, стор. 25.

дить мові художнього твору. «Як тільки, — читаємо в статті, — українські писальники почали писати українським мужичим язи-ком, те нове прямування (ідеться про народність. — М. Б.), так сказати, само далося в руки...»¹. Ця думка в різних варіантах не раз підкреслюється в статті. Особливо виразно зміст і спрямування цієї концепції народності вимальовується, коли автор пробує приклади її до характеристики і оцінки тих чи інших конкретних явищ художньої літератури. Тоді виходить, що, скажімо, творчість такого третьорядного письменника, як І. Подушка, та-ка ж народна, як і творчість Шевченка. А творчість Некрасова і Кольцова вважається народною лише в тій мірі, в якій вона зв'язана з джерелами розмовної народної мови.

В проблемі народності програма «Сьогочасного літературного прямування» великої ролі надає також усній народній творчості, особливо народній пісні. Ale й тут ця роль явно фетишизується. Причому обходить самий зміст, суспільний характер народної поезії, і майже все зводиться до її формальних ознак. Автор, наприклад, вважає, що вся сила Шевченка полягала в тому, що він, мовляв, «не зміняв ні на кришку» форми народної поезії; все ж, що у Шевченка, слідом за Кулішем повторює «Правда», виходило за межі народнопоетичних форм, було слабим і невдалим. Стаття «Сьогочасне літературне прямування» облишає мову про творче використання в літературі невичерпних фольклорних багатств, а визначає свою позицію в дусі вимог прямої стилізації народно-поетичних форм; коли ж ідеться про «дух народної поезії», то теж з погляду його стилізації. У процесі витлумачення «духу народної поезії» стаття «Сьогочасне літературне прямування» виходить з тенденційного протиставлення українського народу і його усної творчості російському народу і його уснopoетичним скарбам.

В концепції народності «Сьогочасного літературного прямування» обминається головний критерій справжньої народності — проблема правдивого відображення глибинних суспільних процесів дійсності, відображення народного життя в його соціальному розрізі, питання про місце народу в літературі. Проблема народності літератури зводиться до проблеми мови, художньої форми, витлумачуваних до того ж односторонньо.

У ширшому плані всі три принципи «Сьогочасного літературного прямування» (реальність, національність, народність) поставлені були абстрактно, у відриві від кращих традицій і здобутків українського художнього слова. Націоналістична спрямованість ряду положень «Сьогочасного літературного прямування» особливо виявилась у протиставленні української літератури літературі російській, у твердженнях про «непотрібність» останньої для української. Автор часто оперує фактами, які стосувались ставлення до українського питання, укра-

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 11.

їнської культури з боку реакційних кіл Росії, а видавав це за вияв позиції російського народу, передових російських діячів, всупереч тому, що писав він раніше. Відомо, що твердження статті про те, що «великоруська журналістика знущалась над нашим язиком та літературою» (стор. 11), було явно несправедливим ще стосовно до передової російської журналістики 50—60-х років, коли журнал «Современник» не раз виступав на захист національних прав українського народу, його культури, літератури, мови, нещадно осуджуючи позицію російських шовіністів. Щодо 70-х років, то також відомо, з яким осудом реагували передові російські кола на горезвісний Емський указ 1876 р.¹ Тут ми безпосередньо підходимо до вже порушеного питання. Розглядаючи статтю «Сьогочасне літературне прямування», слід відділити Нечуя-Левицького від ідеологів народовства і не змішувати їх позицій в ряді літературних проблем. Збудники виступів Нечуя-Левицького і «Правди», зокрема в питанні російсько-українських літературних взаємин, були різні. Очевидно, роздратований тон статті Нечуя-Левицького де в чому пояснювався, хоч і не виправдовувався, умовами, що створились для української культури в результаті згаданого указу. Ця обставина могла бути однією з причин написання Нечуєм-Левицьким своєї статті. «Правда» ж використала ситуацію, що склалась після 1876 р., для нових нападок на російський народ і його культуру, на російський революційний рух, піднявши у своїх політичних цілях на щит статтю «Сьогочасне літературне прямування», і, відповідно «підправивши», зробила її власним суспільним і літературним кредо. У цьому зв’язку звернемо увагу на деякі з тих змін і додатків, які внесла редакція «Правди» до статті «Сьогочасне літературне прямування». На початку статті, говорячи про давню літературу, Нечуй-Левицький вказав на близькість «Слова о полку Ігоревім» до українських пісень, тут же згадавши про «Пандекти попа Миколи 1305 р.». Редакція «Правди» одразу ж додала від себе, що остання пам’ятка написана «вже українським язиком». Переходячи до характеристики Йосифа Левицького та Лісенецького, Нечуй-Левицький зазначив, що ті вірші написані «по-ломоносовські». «Правда» замінила цю характеристику іншою: «в тоні києво-могилянськім». Як у першому, так і в другому випадку зміни редакції показові і не потребують особливого коментування.

В тому місці статті, де подається характеристика особливостей української народної пісні, її мотивів, редакція «Правди»

¹ Кількома роками пізніше в одному з листів Нечуй-Левицький сам писав: «Спасибі тим руським органам, що одкривають для нас свої журнали. Будуть кореспонденції. В покойній одеській «Правді» (російське видання. — М. Б.) за тиждень до її смерті була стаття за оборону нашої літератури, театра і за язик в народній школі. Стаття одкрита і сама смілива!» (лист до М. Костомарова від 14 грудня 1880 р., Державна публічна бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, ш. I, 49616).

зняла істотну кінцівку фрази, яку ми знаходимо в автографі: «...мотиви та поезії (їдеться про українські народні пісні. — М. Б.), котрі так подобаються людям усіх національностей, і нахиляє до себе їх симпатію». «Правда» зняла й таку фразу: «Соціалізм на Україні повинен приладитись до національного, народного характера, щоб в будущих часах стати в пригоді народові. Соціалізм мусить безперечно на Україні та й скрізь злучитись докупи з націоналізмом». В цих рядках, крім загальної симпатії до соціалізму, ми не побачимо глибокого розуміння його суті. Щоправда, вираз «націоналізм» тут, видимо, вжито в розумінні національних прав, національних особливостей. Але «Правді», яка в цей час активно виступала проти соціалізму і соціалістичного руху, і така згадка Нечуя-Левицького видалась крамольною, і вона зняла її. Мабуть, найбільше втручання ідеологів народовців в текст статті Нечуя-Левицького виявилось там, де йшлося про російську літературу. У кожного, хто читав статтю, виникало здивування: невже Нечуй-Левицький, який був добре обізнаний з російською літературою, міг припуститись грубих помилок, сплутати зміст романів Достоєвського «Ідіот» і «Біси» або так зневажливо писати про їх автора.

Тепер, коли ми маємо змогу звірити друкованій текст статті з його оригіналом, вияснилось, що згадані вище місця, які ще більше посилюють її націоналістичну тенденцію, дописані редакцією «Правди». Це стосується, наприклад, і того місця статті, де до переліку імен російських письменників, далеких, мовляв, від вимог народної літератури, «Правда» додала імена «Н. Чепенського, Г. Чепенського», а також безграмотної прimitки про Достоєвського і його романі: «При глибокому психічному аналізі фантазія Достоєвського, напр., така убога, що допровадила його до комічних образів: у своїх повістях «Ідіот» і «Бісах» він малює сни героїв, де ліберальні ідеї з'являються в образі «трихин», що влазять в тіло героя, та в образі бісів, що кинулись на стадо свиней. Правда, що фантазія! А яка елегантність!»¹.

Особливої уваги заслуговує той факт, що кінцівка (у вигляді висновку) «Сьогочасного літературного прямування», деякі місця якої тоді ж і пізніше викликали справедливе обурення Франка та інших передових діячів української літератури, виявляється, теж дописана «Правдою»; в автографі її немає. Маємо на увазі це місце: «Ми назовемо його недобрим ділом в тім разі, як силою пересовують літератури однієї породи на породу інчу. Література інших європейських пород і непрохана сама по собі йде між народи молодші, нижчі по культурі, бо вона має силу. Про великоруську літературу того не можна сказати... Нам потрібна своя українська література»². Зрозуміло, що вислов-

¹ «Правда», 1878, т. II, стор. 20.

² Там же, стор. 41.

лена тут думка про російську літературу, про російсько-українські літературні взаємини зразу ж надавала статті різко політичного звучання в бажаному для «Правди» напрямі.

До речі, М. С. Возняк у своїй грунтовній і багатій на фактичний матеріал розвідці «Перший наддністриянський прогресивний журнал» розглядає статтю «Сьогочасне літературне прямування» переважно лише як виступ Нечуя-Левицького, вважаючи, зокрема, що й кінцівка статті належить йому. «Автор статті, — пише М. С. Возняк, — звів літературні напрямки до трьох принципів, а саме «принципів реальності, національності та народності» кожної нової літератури й закінчив висновком: «Нам потрібна своя українська література». Франко знат, що автором статті був Іван Левицький»¹.

Суспільно-літературна програма «Сьогочасного літературного прямування» була явно неприйнятною для української літератури і йшла всупереч з її славними традиціями. Те, що пропонувалось у статті, могло привести українську літературу до кризи, до занедбання її реалістичних завоювань. Цю програму не підтримав жоден з визначних діячів української літератури і критики. Навпаки, вона викликала у них глибоке невдоволення і заперечення. Важливо ще раз відзначити, що кращі твори Нечуя-Левицького, як і ряд його думок, висловлених в попередніх літературно-критичних виступах, прямо суперечили настановам згаданої статті.

Виникла потреба, справедливо відзначив дослідник, у всеозброєнні виступити проти «Сьогочасного літературного прямування», але виступити не лише з критикою, з осудженням її програми. Треба було виробити і сформулювати іншу програму, яка б могла протистояти виступу буржузаної критики². Це завдання близькуче виконав Іван Франко. У відповідь на виступ «Правди» Франко опублікував у «Молоті» свою знамениту статтю «Література, її завдання і найважніші ціхі».

3

У статті «Література, її завдання і найважніші ціхі» відбився результат тривалої боротьби передових сил українського суспільства як проти політичної, так і проти літературної програми буржуазно-націоналістичного табору, проти консерватизму і «войовничої» реакції.

Статтю Франка написано в 1878 р. в час нового піднесення революційного руху в Росії, на Україні, в Галичині, тоді, коли Франко і його однодумці розгорнули активну громадсько-літературну діяльність, відбиту, зокрема, в таких виданнях, як

¹ М. С. Возняк, Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1955, стор. 137.

² М. П. Комишанченко, Боротьба за ідейність та реалізм Української літератури у 50—70-х роках XIX ст., К., 1943, стор. 46.

«Громадський друг», «Дзвін», «Молот». Збірники ці відзначались ще більш виразною революційною спрямованістю, ще більшою цільністю політичної і літературної позиції, ніж навіть «Друг» в пору свого розквіту.

Якщо «Друг» у 1877 р. діяв у дусі революційного демократизму, то у Франкових виданнях 1878 р. відчувався вже не лише вплив революційної демократії, а й окремих положень наукового соціалізму. Все в цих виданнях було підпорядковане високій революційній соціалістичній меті.

У згаданих збірниках Франко опублікував ряд видатних творів і серед них повість «Boa constrictor», визначні революційні поезії («Товаришам із тюрми» та ін.), численні публіцистичні і літературно-критичні статті. Сам Франко так писав про ці видання: «Майже кождий вірш, кожда повість, кожда стаття аж до бібліографічних нотаток на окладах — усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки, досі у нас нечувані, еретичні, беззаконні. Поліція старалася охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журнала...»¹.

При розгляді статті «Література, її завдання і найважніші ціхі» слід зважити принаймні на три обставини. По-перше, що статтю написано тоді, коли суспільно-політичні погляди Франка досягли повної зрілості і відносної сталості. По-друге, що згаданий виступ безпосередньо з'язаний з рядом інших тогочасних Франкових виступів, в яких розгорнуто глибоку і різносторонню критику тих суспільних сил, літературну платформу яких автор так детино проаналізував і засудив у «Молоті». По-третє, в статті Франко вперше широко і глибоко торкнувся питань літературної теорії, естетики, літературної політики, звернувши головну увагу не на ті чи інші хворобливі, а то й прямо реакційні явища у літературно-художній практиці безпосередньо, як це було раніше, а на головні підвалини тієї критики, яка об'єктивно чи суб'єктивно культивувала і заохочувала ці явища і яка загрожувала своєю програмою «літературного прямування» майбутньому всієї літератури.

Щодо першої обставини. Стаття «Література, її завдання і найважніші ціхі» була написана в період ідейного розквіту Франка, коли він остаточно сформувався як революційний діяч, як палкий поборник соціалістичних ідей.

Особливий інтерес становлять листи Франка до О. Рошкевич 1878—1880 рр., в яких висловлено погляди письменника на корінні питання соціальної економії, соціології, філософії, естетики, етики тощо. В своїх судженнях Франко виходить з праць росій-

¹ Іван Франко, Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910, стор. 23.

ських революційних демократів, а надто з окремих праць Маркса і Енгельса, які він тоді старанно вивчав.

Сам Франко в цей час з гордістю називав себе соціалістом, революціонером. В одному з найбільш показових листів до О. Рошкевича від 20 вересня 1878 р. він писав: «...я ще зовсім не стратив надії на будучість, що можу ще оглянатися, розважувати, що, значить, не кидаюся на сліпо до незвісної ціллі, як се думає *о нас, соціалістах*, багато людей з нашої ніби інтелігенції»¹. Висловивши свій погляд на питання про взаємини релігії з державою, про ставлення соціалістів до релігії, Франко тут же знов зауважує: «Ти сама легко піймеш, що для *нас, соціалістів...* питання се іменно найменче дразливе». Як перемогти капіталістичний лад, яким буде майбутній соціалістичний устрій — про це Франко пише тепер часто, пише, як про свою кровну справу, як соціаліст.

В ім'я боротьби за соціалістичне суспільство Франко гартував свою волю, силу непримиреного духа. Він і сам писав, що за справу визволення народу буде «боротися до послідної хвилі життя», що заради такої справи «треба жити інтенсивно, коротко, а дільно, раз а гаразд — се моя засада». В листі Франка до О. Рошкевича від 2 січня 1879 р. знаходимо такі рядки, що проливають світло і на спрямування, і на самий стиль тогочасних виступів Франка, серед них статті «Література, її завдання і найважніші ціхі». «Часом знайомство, — розповідав про себе Франко, — заходить ближче, ми заходимо в розмову, я виджу, що той чоловік дурак, у переконаннях зо мною не згідний, а я прецінь люблю його, т. е. люблю на нього дивитися, доки нічо не говорить, — заговорить — зачинаю «скрущати». Ти скажеш, може, що се глупо. Ну, що ж робити, — але ти знай, що такими глупостями заповнена більша половина моого життя».

Ось саме в цій атмосфері й виникла знаменита стаття «Література, її завдання і найважніші ціхі», про яку, до речі, знаходимо прямі згадки в листах до О. Рошкевича.

Щоправда, не в усьому Франко стояв навіть у ті знаменні роки свого політичного розвитку на позиціях наукового соціалізму. Особливо ж це стосується питань про шляхи боротьби з капіталізмом. І все ж у міркуваннях Франка про соціальну природу капіталістичного суспільства, про його неминучу загибел, в його уявленнях про майбутнє соціалістичне суспільство не можна не відчути безпосереднього впливу ідей наукового соціалізму, прямих ремінісценцій, інтонацій з деяких праць Маркса і Енгельса. Найбільше це стосується згаданих листів, а також праць «Критичні письма про галицьку інтелігенцію», «Мислі о еволюції

¹ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 20, 1956, стор. 39 (підкреслення наше. — М. Б.).

людськості», «Про соціалізм» («Катехізм економічного соціалізму»)¹, «Література, її завдання і найважніші ціхи».

Саме тоді Франко писав, що «Маніфест Комуністичної партії» «відразу поставив справу соціалізму на твердий науковий ґрунт», відкривши «перед людством непохитні історичні закони, що з елементарною силою пруть до здійснення соціалізму».

Заслуговує на увагу те, що в ряді праць того часу Франко під впливом і в дусі марксистської літератури не раз докладно спиняється на аналізі соціально-економічних зasad капіталістичного суспільства. В праці «Про соціалізм» Франко, посилаючись на Маркса, так писав: «Великі капітали в руках таких одиниць могли постати тільки через визиск праці інших, себто через частинне привласнення того, що інші виробили. А справедливість каже, щоб той, хто працює, мав також і те, що виробить... Тимчасом тепер ми бачимо зовсім не те. Робітник виробить денno товарів, напр., на 5 зол. вартості, а одержує платні 1 зол., тобто роботодавець 4 зол. його заробітку ховає до своєї кишені. Славетний німецький соціаліст Карл Маркс ясно довів, що саме з таких тільки додаткових вартостей, урваних від робітників, постали всі капітали»².

В уже згаданому листі до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р. Франко, повертаючись до того ж питання, приходить до цілком логічних в дусі наукового соціалізму висновків. Він висловлює своє переконання в тому, що тяжке економічне становище трудящих мас є результатом маєткової нерівності, жорсткого визиску «кастою багатих» праці трударів. Таке становище не може бути вічним і незмінним. Рано чи пізно суспільство, побудоване на визиску людини людиною, буде знищено і поступиться місцем «другому, досконалішому, справедливішому, більше людському». При цьому Франко в дусі «Маніфесту Комуністичної партії» підкреслював, що «великої мети визволення всіх робітників можуть добитися тільки самі робітники» і надіяться «в цій справі ні на кого».

На час написання своєї першої глибокої й оригінальної праці з естетики Франко сформувався як переконаний матеріаліст. Це ще не був, звичайно, історичний матеріалізм, оскільки в ряді суспільно-історичних питань Франко до матеріалізму не піднісся. Матеріалізм Франка найперше виявився в його твердому переконанні, що буття, економічні фактори, навколоїшня дійсність визначають кінець кінцем соціальну природу ідеологічних надбудов, культури, науки тощо.

Історичні факти та обставини викликаються не волею пооди-

¹ Ця брошура вийшла в друку 1878 р. без назви і підпису. Сам Франко в листах до О. Рошкевич називав її «Катехізм економічного соціалізму». В бібліографіях Франкових творів ця брошура називається «Про соціалізм».

² Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 19, 1956, стор. 8.

ноких людей, а, навпаки, самі вони, за висловом Франка, «творять та викликають людей». Якщо так, то і теорії та погляди не можуть виникнути поза сферою буття, об'єктивної реальності, а, навпаки, самі вони «не приймаються там, де нема для них відповідного ґрунту».

Франко був ворогом агностицизму, зокрема в питанні пізнання світу, пізнання об'єктивної реальності, вважаючи, що «немає сталих меж, які б зазначували чоловікові: досі зайдеш, а дали ні».

Як матеріаліст Франко відкидав способи дуалістичного мислення, дуалістичного погляду на світ і відповідно до цього гостро таврував ідеалізм, релятивізм, попівщину. Стосовно до науки, до літератури це означало, за переконанням Франка, що наука не може ґрунтуватися на вірі, на ідеалістичних забаганках, а мусить спертися на пам'ятки життя і культури, «мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізму), т. е. мусить признати, що матерія і сила — одна суть, що дух і тіло — одна суть».

Мова про все це іде тут спеціально тому, що стаття «Література, її завдання і найважніші ціхі» як з погляду суспільно-політичного, так і з погляду філософського цілковито ґрунтуються на засадах, що про них йшлося попереду.

Звернемось до другої обставини, зв'язаної з статтею «Література, її завдання і найважніші ціхі».

Виступ Франка проти консерватизму і одвертої реакції, проти буржуазного націоналізму в літературній критиці передуває в нерозривному зв'язку з його тогочасними виступами проти тих же сил і тенденцій на арені суспільно-політичній безпосередньо.

Щодо цього статті Франка «Критичні письма про галицьку інтелігенцію» і «Література, її завдання і найважніші ціхі» доповнюють і пояснюють одна одну. Іх об'єднує спільність суспільно-політичної концепції. Обидві вони спрямовані проти того ж самого ідеологічного противника — проти «Правди».

Врахування даного, дуже істотного моменту дає можливість виразно відчути і відповідно визначити суто політичний підтекст знаменитого літературно-критичного виступу Франка в «Молоті».

«Критичні письма про галицьку інтелігенцію» відкриваються багатозначним епіграфом з уже згадуваної статті Ф. Чорногори «Лжепророки» («Правда», 1877, ч. 12): «Ми є і будемо лібералами». Цим у великій мірі визначається політична адреса виступу Франка.

Головний пафос статті Франка — у нещадному викритті буржуазної ідеології, антинародної політики галицьких буржуазних партій — народовців і московфілів, які, прикриваючись ліберальною фразою, псевдопатріотичними закликами, служать панівним

класам, боронять їх інтереси. Нічого спільного з інтересами народу ні народовці, ні московфіли не мають. Навпаки, всією своєю дяльністю вони проти нього. В цьому головному питанні і ті і другі діють спільно, хоча по дрібницях лаються, дискутують. Справа в тому, що основа, ґрунт у цих партій — одні. Франко тонко розкриває саме соціальну природу народовців, московофілів, соціальне коріння спільноти їх позицій. Притім Франко додає: «...скоро іде про яке-небудь важніше діло, — вони стають разом (пригадую відносини обох партій до соціалістів)...»¹.

Федір Чорногора і йому подібні, воюючи проти соціалістів, називали себе лібералами. Власне, проти цього Франко нічого особливого не має. Більше того, це дає йому привід спинитись на тій ролі, яку відігравали ліберали у визвольній боротьбі народу на різних історичних етапах, в різних країнах.

Історичний досвід, наприклад Франції, на який особливо часто посилається Франко, показує, що на словах ліберали завжди стоять за свободу, рівність, братерство, а на ділі захищають інтереси панівних класів. На ділі «прославлений лібералізм» в епоху реставрації у Франції, злякавшись революційного народу, діяв разом з «гордою шляхтою», придушував разом з нею «остатки демократизму та живої думки у «французькій суспільності».

Народ «гинув з голоду», ішов на великі жертви в час «вихоря народної революції», а ліберали кінець кінцем користувались у своїх інтересах наслідками здобутого.

Франко пише: «І що ж бачимо з тої майже столітньої історії лібералізму у Франції? Бачимо ось що: народ, проста, необразована маса в своїх кривавих революціях ставить державі і всій людськості великі, святі проблеми та завдання: свободу, рівність, добробуток, братерство, працю, — народ ллє кров за ті високі засади на барикадах і по всіх кінцях світу, народ поборює і валить в порох елементи реакційні, шляхту, привілеї, цехи, темноту і нелюдськість середньовічну і, скінчивши ту величну працю, немов утомиться і здає своє велике діло в руки своїх провідників, освічених, інтелігентних лібералів, тих, що в війні не лляли кров, а радили, кричали і гуляли. Ось вони і починають вести його по-своєму...»². Все вони зрештою зводять до «мізерного, смішного куртака ліберальної монархії».

У цих близькучих міркуваннях Франка про соціальну природу лібералів, їх політичну поведінку, про їх позицію у визвольному русі не можна не відчути прямого впливу оцінок лібералів і лібералізму, що їх знаходимо, зокрема, у праці Маркса «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта».

Але питання не лише в цьому. Йдеться про те, що таким є не тільки французький лібералізм, а й німецький, російський, поль-

¹ «Молот», 1878, стор. 87.

² Там же, стор. 85.

ський тощо. Таким є і лібералізм український, галицький. Власне, просторі і дотепні екскурси Франка в історію французького лібералізму і потрібні були йому для того, щоб показати справжнє обличчя Заревичів, Танячкевичів та ім подібних, що хизуються своїм лібералізмом.

У відповідь на твердження народовців і москоофілів про те, що для Галичини, загалом для українців, соціалістичний рух є рухом антиприродним і чужим, Франко знову підкреслював, що теорії та погляди не визрівають і діють там, де нема для них ґрунту; і скільки б «Правда» та «Слово» не «забороняли» соціалізм, демократичні ідеї, вони проб'ють і вже пробивають собі шлях до життя не лише в інших країнах, а й на Україні, в Галичині.

Ідеологи народовців часто полюбляють говорити про народну літературу, про зв'язок літератури з народом. Але то слова. Чи ж може на тій платформі, що її проголосив один з ідеологів «правдян» Ф. Чорногора, створюватись істинно народна література, її естетика?

Принагідно Франко наводить такий епізод із взаємин народовців з народом. Якось народовці зібрались на чергову розмову з селянами. Довго говорили народовці на різні релігійні теми. Але коли запитали селян, які б книжки вони хотіли прочитати, один із слухачів промовив: «Такої книжки, щоби були наші права, щоби так народ не дерли». Підхоплюючи цю думку, Франко тут же зауважив: «...ось чого хоче і жде народ, не знаючи, що ще той не родився, хто би зміг написати таку книжку, і що хоть би вона і була написана, наша інтелігенція певно би йому її не дала. Але народ жде, слухаючи многословних обіцянок та програмів своїх різних «поборників», жде «слушного часу» і не дивиться на глупі спори «поборників» про пусті формальності, про азбуку, про правопис, про календарі, — народ не знає і не може порозуміти різниць між партіями, — він, скоро вміє читати, бере з якоюсь нервовою жадобою книжку в руки і читає її, мучиться не раз, щоби порозуміти заказані письмена, із жalem кладе її назад, коли не може зрозуміти, з жalem і не-охотою кладе, коли порозумівши — побачить, що нема там того, чого шукав. А чого він шукав у ній? «Наших прав, щоби так народ не дерли»¹.

Ці міркування Франко висловив у статті «Критичні письма про галицьку інтелігенцію» після розглянутої вище соціально-політичної характеристики галицьких буржуазних партій.

Думка про таку літературу, в якій би йшла мова «про життя народу, про його потреби і недолю», яка б підносила «сміло і ясно голос про права народу та про гніт його і пониження», про митця, який би не забивав голову читача різного роду клерикально-містичною, просвітнянсько-церковною нісенітницею, а до-

¹ «Молот», 1878, стор. 83.

помагав би своїми творами йому в житті, в змаганнях, у звільненні від пут тих, що «народ... деруть», — ця думка є одним з мотивів статті «Критичні письма про галицьку інтелігенцію». Щождо статті «Література, її завдання і найважкіші ціхі», то вона становить її соціально-політичну основу.

Написані одна за одною, на ту ж саму політичну адресу, обидві статті були спрямовані проти ідеології буржуазного лібералізму, консерватизму, проти вояовничої реакції і націоналізму; перша стаття переважно в сфері соціально-політичних питань, друга — питань літературно-естетичних.

На цьому можна закінчити мову про перші дві обставини, зв'язані з появою і змістом літературно-критичного виступу в «Молоті». Щождо третьої обставини — про теоретичне спрямування статті, про розгляд в ній теоретичних зasad буржуазної критики, то це вже, власне, стосується безпосередньо змісту статті, її особливостей.

В листі до О. Рошкевич від 26 грудня 1878 року Франко так пояснював характер і завдання свого виступу з приводу «Сьогочасного літературного прямування»: «На кінці буде ще надрукована моя рецензія на другий том літературної «Правди»... а іменно на статтю Левицького (автора Хмар, Джері, Причепи). «Літературне прямування новіших літератур» п. Левицького, скрушаю велими і висказую рішуче деякі думки, щоб покінчити спори з нашими естетиками-правдянами».

Свідчення дуже показове. Франко має намір не лише осудити думки статті «Правди», а й висловити власний погляд на порушені питання. Характерний для статті бойовий полемічний тон був обумовлений політичною значимістю проблеми.

Стаття «Література, її завдання і найважкіші ціхі» виникла, отже, не в результаті абстрактних, кабінетних розумувань на мистецькі теми, вона писалась на полі бою, в процесі напруженої політичної і літературної боротьби.

Всупереч естетичним канонам «платних ослів-літератів» Франко проголосив єдиний «кодекс» цінності літературного твору — вірність життю, дійсності. Цілком поділяючи думку Чернишевського про те, що прекрасне є життя, Франко писав: «У нас єдиний кодекс естетичний — життя».

Але що спільного з життям мають різні естетичні теорії ідеалістичного толку, так настійливо насаджувані в галицькій літературній дійсності? Статтю свою Франко починає іронічним відступом, в якому згадує про недавні літературні суперечки серед галицької молоді. Тоді велись гарячі дискусії, висловлювались глибокомудрі думки, але то були абстрактні розумування без натяку на потреби життя. Чимало сперечались з приводу того, якою повинна бути література, але обходили головне — кому і в ім'я чого має служити література, чим має вона жити. Часто йшла мова про Гомера, Данте, Шекспіра, Гете, про «досконалість аристичної форми» їх творів, але ніхто нездатний був

зважити, в чому велич цих геніїв і яке відношення мають їх славні традиції до літературної сучасності.

Франко спиняється на цьому досить детально, щоб звернути увагу на те, яка прірва пролягла між канонами тієї естетики і вимогами життя до літератури. «Підпираючися, — писав Франко, — тими великими іменами, мов шудлами, ми плели несосвітенну тарабарщину про літературу (так я думаю нині про ті бесіди), — установляли і валили «вічні, незмінні естетичні правила», — а котрий гарячіший, та спішив і на примірах власної композиції доказувати правду і незмінність свіжуухвалених регул. Ах, се були часи святої благонаміреності та патріотичних поривів, часи молоді, коли все близькуче було золото, все римоване — поезія, все надуте — велич і повага»¹.

Але були то переважно вияви наївних ілюзій і безтурботності. Про все це можна було б і не згадувати, до просторих відступів про минулі суперечки в галузі естетики можна було б і не вдаватись, якби з ініціативи декого з сучасних критиків ті літературні принципи не оживлювались, притому в політичному аспекті.

Те, що ще кілька років тому в студентському гурті дискутувалося в дусі об'єктивістських абстракцій, тепер звучало зовсім інакше, підносилось на рівень принципу, проголошуваного з сторінок суспільно-літературного органу у програмній статті редакції.

Характерно, що два роки тому, в 1876 р., Франко приблизно так само починав свій шостий лист «Літературних писем», як і згадану статтю в «Молоті». Але тоді він ще не робив широких висновків і взагалі не дуже вдавався до полеміки. Нині, в 1878 р., в міру дальшої активізації консервативно-моралізаторських, буржуазно-націоналістичних тенденцій у критиці, представники якої все частіше і частіше виступали з програмними статтями, витриманими в дусі ідеалістичної естетики, така полеміка стала вкрай необхідною.

Тому-то близькучий полемічний екскурс Франка в статті «Література, її завдання і найважніші ціхі», написаний в дусі і стилі багатьох подібних відступів Белінського, звучав не як такий собі безхмарний спогад про часи минулих літературних суперечок, а являв прелюдію до серйозної розмови з приводу корінних питань суспільно-літературного розвитку.

Не дивно, що після характеристики літературних суперечок в ті «блаженні... часи» Франко одразу ж переходить до розгляду статті «Правди» «Сьогочасне літературне прямування», до аргументованої і нещадної критики її.

Починає він з найбільш важливого в суспільному відношенні питання. Насамперед Франко різко виступає проти шкідливої концепції статті щодо українсько-російських літературних

¹ «Молот», 1878, стор. 210.

взаємин, а надто з приводу твердження про ворожість російської культури, літератури культурі, літературі українській.

Відомо, що такі твердження вже не раз висловлювались у буржуазно-націоналістичній критиці, так само як не один раз викликали вони різкі заперечення. Але найглибше розкрити соціально-політичну природу подібних тлумачень українсько-російських суспільно-літературних взаємин вдалося лише Франкові. Головна суть у тому, що автор «Сьогочасного літературного прямування» ототожнює російський уряд з російським народом, його культурою, причому, як справедливо зауважує Франко, виступає не проти царизму, а проти передових кіл Росії.

Замість того щоб виступити проти офіційної Росії з «її жандармами та чиновниками і їх гнітом на всяку свободну думку», автор «Сьогочасного літературного прямування» виступає «против московської бесіди та московських писателів», словом, проти тих, хто сам вазнає переслідувань і цікувань, проти тих сил Росії, які усіма можливими засобами боронять національні права українського народу, його культуру, літературу. Франко одразу ж відчув, що в статті «Правди» відбився переляк буржуазних кіл перед всезростаючим впливом російського революційного руху, передової російської суспільної думки, російської літератури на процес дальшої революціонізації країної частини українського суспільства, на визвольний рух українського народу.

Питання про те, яка література, західноєвропейська чи російська, має більше значення для літератури української, Франко у статті «Література, її завдання і найважніші ціхі», як і в пізніших працях, спеціально не порушував. Але принаїдно йому доводилось висловлювати свою думку і на це питання, особливо ж тоді, коли буржуазно-націоналістична критика, порушуючи його, намагалась з цілком певною політичною метою спалюжити, знехтувати здобутки російської культури. У таких випадках Франко, високо цінуючи країні твори західноєвропейської літератури, все ж віддавав перевагу російській літературі, передусім з погляду ідейно-політичного, з погляду глибини і дійовості її гуманізму, демократичності ідеалів.

У листі до М. Павлика від 30 липня 1879 р. Франко, захоплено відізвавшись про творчість Решетникова та Помяловського, писав: «Такі реалісти, по-моєму, стоять щирим почуттям і чесним змаганням, хоть і не талантом, вище ваших преславних Бальзаків, Флоберів та Жорж-Зандів, котрі пишуть про абстрактних людей і за абстрактні інтереси, а не раз і не за інтереси, а для інтересу. До таких людей я маю велику симпатію, і в їх простім, неотесанім слові чую більше крові, більше накипілого горя і сліз, ніж в цілих романах західних артистів»¹.

Такого роду порівняльна характеристика, по суті, мала поле-

¹ «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом», т. III, стор. 92—93.

мічне звучання, інакше кажучи, виглядала як відповідь на той висновок, що його «Правда» проголосила в дописаній нею кінцівці до «Сьогочасного літературного прямування». Відомо, що через десять років, коли полеміка у критиці розгорілася з новою силою, цю думку, висловлену в листі, Франко сформулював ще більш категорично (маємо на увазі статтю «Формальний і реальний націоналізм»).

Для Франка, як і для всіх передових кіл України, російська культура, література були дорогими і рідними. Для ідеологів «Правди» вони, за висловом Франка, — «чужина», уособлення «гніту Московщини на Україну». То вже не специфічно літературне питання, а питання політичне. І саме в цьому Франкова оцінка, Франкове тлумачення суті націоналістичної концепції українсько-російських суспільно-літературних взаємин принципіально відрізняються від поглядів Драгоманова або Біліка, хоч вони, ці погляди, безумовно так само мали прогресивний характер. Але якщо для Біліка, значною мірою й для Драгоманова, проблема українсько-російських літературних взаємин є в своїй основі проблемою літературною, в кращому разі — суспільно-культурною, то для Франка вона передусім проблема сугубо політична.

Франко і сам пише про гніт і сваволю з боку «держави московської», про російську реакційну літературу і журналістику. Але то, як зазначає він, «одно діло». Крім тієї Росії, є інша Росія, інша література, журналістика. І це головне.

Франко звертає увагу на «найпередовішу, найчеснішу частину» російської літератури, до якої він відносить насамперед видатних російських демократичних письменників або тих, що об'єктивним змістом своєї творчості близькі до них. Найпередовіша російська література не тільки не може зашкодити українській літературі, навпаки, вона є важливим важелем її дальнішого піднесення. Рішуче виступаючи проти «відхрещування від російської літератури», Франко гостро висміює фальшиву й тенденційну думку редакційної статті «Правди» про те, що «в Галичині, де не було великоруської літератури, українська література розвивалася самостійніше й нормальніше». Щодо цього Франко тонко зауважує: «Ч. автор мусить бути українець, не галичанин, і певно знає галицьку літературу тільки з оповідання, коли може говорити про її самостійний і нормальний розвиток. Впрочім, воно і в тім питання, що хто розуміє під самостійним розвитком. Коли розуміти під самостійним розвитком пусте балакання про самостійність, а під нормальним розвитком не обтяжування голови ні знанням, ні власною думкою, — ну то я готов призвати, що наша галицька література в такім розвитку зайдла дуже далеко... Коли б ч. автор був у Галичині і бачив у нас свої гніти і гнітики, то порозумів би швидко, що так надто самостійно і нормально й нам нікуди розвиватися. Розуміється, редакція «Правди», другими разами така скора до при-

міток, не сказала тут від себе нічого і не спростувала помилки автора, бо тота помилка — се прецінь комплімент її власній, захваленій і окричаній «самостійності»¹.

Франка захоплював блискучий розвиток у Росії передових, революційних ідей, великої літератури. Він розумів, що тільки орієнтація на ці сили спричиниться до нового піднесення українського національного мистецтва. В 1877—1878 рр. і пізніше — в часи диких інсинуацій і наклепів народовців на адресу російських письменників — Франко розгорнув активну діяльність щодо популяризації творів російської літератури. Тоді ж він переклав чимало творів російських письменників на українську мову, супроводячи переклади цінними вступними статтями й примітками. 1877 р. Франко в листі до Драгоманова висловив бажання видати в Галичині твори Гоголя, завдяки яким тут «гадки набрали б далеко реальнішого напрямку і погляду на життя...».

А коли в «Правді» посилились напади на Гоголя, Франко в іншому листі до того ж адресата писав: «Авже, я думаю, біографія Гоголя вас не мине. Бо прошу ж Вас, хто її у нас напише, не кажу вже ліпше, але хоті би на половину так добре, як Ви?.. А тут знов у новій «Правді», котра чень вийде хоть на єврейське пущення, д. Нечуй відігриває давні Кулішеві закиди... Я думаю, що тут якраз би конечно показати інший погляд у нас на Гоголя»².

В питанні українсько-російських взаємин, як і в інших питаннях, Франко виступив, виходячи з інтересів визвольної боротьби українського народу, виходячи з тієї ролі, яку в цій боротьбі відіграли і продовжували відігравати в умовах 70-х років російський революційний рух, російська література. Франкова позиція в цьому питанні — це позиція справжнього революціонера-демократа, палкого патріота своєї батьківщини, широкого прихильника й друга російського народу.

Розглянувши питання про значення російської літератури для розвитку української літератури, Франко спиняється на трьох принципах «Сьогочасного літературного прямування». Насамперед про той аспект, в якому ті принципи порушуються і розглядаються. «Автор, — пише Франко, — порушив у своїй статті ще й друге питання, а іменно: яка має бути нова література кожного самостійного народу. Яка має бути нова українська література». Франко явно іронізує з приводу такої абстрактно-рутенської постановки питання. Колись, зазначає Франко, під час літературних суперечок в Галичині так само полюбляли дискутувати на тему, — якою має бути нова література. Тоді, правда, давали трохи інші відповіді, ніж, скажімо, автор «Сьогочасного

¹ «Молот», 1878, стор. 211.

² «Матеріали для культурної і громадської історії Західної України», т. I, стор. 23—24. Широко питання зв'язків І. Франка з російською літературою, характеристики й оцінки її письменником висвітлено в праці М. Пархоменка «Іван Франко и русская литература», М., 1954.

літературного прямування». Але справа не в тому, чи скажемо ми, що нова українська література має бути «висока», «поважна», «ідеально-потягаюча», чи, як на тому стоїть нинішня «Правда», — «реальна, національна і народна». Йдеться про те, що і в першому, і в другому випадку питання поставлено абстрактно, у відриві від життя, від вимог дійсності до літератури.

Цікаво відзначити, що свого часу, ще в кінці 30-х років, Белінський, розгортаючи нещадну критику всякого роду ідеалістичних уявлень про літературу, виступив проти подібної абстрактної постановки питань літературного розвитку. Белінський і Франко, звичайно, виступали в різних умовах. Але важливий тут самий принцип підходу до корінних проблем літературної теорії і літературної практики.

Якщо говорити про Франка, то він писав: «...автор стоїть на такім самім становищі, як і ми колись, т. е. не питає: «Для кого має робитися література? Чи має вона приносити яку-небудь користь, заступати які-небудь інтереси, чи ні». Йому до сього діла мало, — йому щоби лише знати, яка має бути література, яка форма найкраща, які стихи найліпше надаються до ліричної, а які до епічної поезії. Правда, що при такім способі і давніші наші і ч. автора виводи виходять якісь припадкові, ні з чим не зв'язані, а в ґрунті речі пусті і чисто формальні»¹.

Франко, як бачимо, пропонує зовсім іншу постановку питання. Він вважає, що при розробці тієї чи іншої літературної програми слід виходити передусім з суспільних завдань літератури, з того, яку соціальну користь вона приноситиме, для кого має творитись, чиї інтереси боронити. Сам Франко в своїх критичних і конструктивних тлумаченнях у зв'язку з статтею «Правди» якраз і керується подібною настановою.

Відтак Франко безпосередньо переходить до розгляду трьох принципів «Сьогочасного літературного прямування», розкриваючи водночас оті «пусті і чисто формальні» ідеалістичні підвалини, на яких ці принципи ґрунтуються.

Проти того, що література має бути «реальна», Франко, розуміється, не перечить. Але він виступає проти того змісту, який вкладається в це поняття автором статті «Сьогочасне літературне прямування». Франко цілком доречно бачить плутанину в твердженнях автора: з одного боку, він воює проти натуралізму, фотографічності в мистецтві; з другого, сам же боронить засади натуралістичного мистецтва. На перший погляд здається, що автор статті протидалеко від реального світу фантастики та сентиментальності в літературі; при більш поглибленному розгляді виявляється, що він саме на тому й стоїть. З цього приводу Франко дотепно зауважив: «Реальна література повинна бути одкідом правдивої, реальної житні... повинна бути дзеркалом, в якому б одсвічувалась правдива житнь». Щира правда! Але

¹ «Молот», 1878, стор. 213.

тov, — автор розрізнює таку реальну літературу від другої, «ультрареальної», котра творит — ді тільки прості копії натури, прості фотографії та й годі. А хіба дзеркало не вказує простої копії? Хіба «одкид берега в воді» щось більше, ніж фотографія? І чим копії та фотографії прості, а «одкиди» та «дзеркала» не прості? Чому «ультрареальні» фотографії дуже однобічні, дуже прозаїчні, буденні, черстві й тверді? Чого ж їм нестає, щоб стати «одкидами» та «дзеркалами», по смаку ч. автора? А ось чого: «пишного духу ідеалізму, фантазії, серця, пишного духу широї поезії». Ось, маємо, віз і перевіз. Реалізм ч. автора — куди круть, туди й верть, та й заїхав назад до старого ідеалізму і старої фантастики та сентиментальності¹.

Отже, принцип «реальності» Нечуя-Левицького далекий від того, що становить суть реалізму. І ніякого нового літературного прямування той принцип не відкриває.

Так само послідовно викриває Франко трактування двох інших принципів — «національності» і «народності», риси яких у тлумаченні Нечуя-Левицького виглядають, по суті, зовсім однаковими.

Щождо визначення характеру відмінності українських пісень від російських, до якого вдається автор як до одного з аргументів у своєму поясненні специфічності прикмет «національності» і «народності» української літератури, то вони, за висловом Франка, «викликають попросту тільки сміх і до наукової аргументації годі їх пришипилити», хоч, як справедливо підкresлює тут же Франко, у наявності певних відмінностей між народними піснями українськими і російськими «ніхто ніколи не сумнівався і не спорив».

Торкаючись підстави свого погляду на літературу, Франко одразу ж підкresлив, що він метод автора «Сьогочасного літературного прямування» мусить обернути «навиворот». «Замість питати відразу, — писав Франко, — яка має бути література, — запитаймо: що таке література і до чого вона має служити».

Франко вбачає цінність різних літератур у тому, що вони є «докладними і живими відбитками сучасного життя народного», причому цінність їх тим більша, «чим ясніше і свідоміше вони вказують тоте життя»².

Протягом віків виникали і щезали «тисячні естетичні правила». Головний же критерій мистецтва — служіння інтересам сучасності, потребам дійсності — залишався незмінним.

Інакше кажучи, як зазначає Франко: «Література певного часу повинна бути образом праці, бесіди і думок того часу». Щодо цього Франко на перше місце ставить російську літературу, яка може служити прикладом для багатьох літе-

¹ «Молот», 1878, стор. 213.

² Там же, стор. 214.

ратур. Підкреслюючи необхідність вчитись у російських письменників, Франко тут-таки відкидає точку зору народовців, «Правди», висміює їх елементарну необізнаність з російською літературою, коли вони навіть прізвища російських письменників перекручують.

Франко боронить і високо цінить російських реалістів школи Писарєва, Решетникова, Острівського, М. Успенського, передусім тому, що та школа найкраще відповідає на «то іменно питання, до чого має служити література», найкраще ілюструє той принцип, що література і життя мусять бути «в тісній звязі».

Російський реалізм школи Писарєва, Решетникова, Острівського, М. Успенського — це той нелюбий авторові «Сьогочасного літературного прямування» «ультрареалізм», який при всій своїй однобічності спричинився до великого повороту в російській літературі, навіяв їй більше демократичного духу, більше жадання до пізнання народу, до широго зближення з ним, ніж деінде «цілі довгі періоди ідеальних та сентиментальних літератур»¹.

Далі Франко переходить до викладу своєї концепції художнього методу, формулюючи його як метод «наукового реалізму». В основному «науковий реалізм» Франка — це критичний реалізм в новій своїй якості, засади якого боронила російська революційно-демократична естетика.

«Науковий реалізм» Франка принципіально протилежний фотографізму в мистецтві, копіюванню дійсності, різновидам натурализму.

Франко — рішучий ворог емпіризму і спогляданості, ча що, власне, штовхає літературу стаття «Правди».

Головною особливістю істинно реалістичного мистецтва Франко справедливо вважає те, що в ньому факти і явища дійсності, так би мовити, відбираються, художньо досліджуються і узагальнюються. Художник не просто описує все, що потрапляє йому на око. Він, по-перше, за висловом Франка «громадить і описує факти щоденого життя», «порядкує і складає дрібниці в цілість», в закінчену художньо-образну картину, при цьому «вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила», не на довільні, супротивні об'єктивній реальності суб'єктивістські наміри. По-друге, художник заразом аналізує «ці факти», «виказує їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зрист і упадок». Інакше кажучи, художник-реаліст повинен проникнути в самий сенс факту, соціального явища, повинен за тими фактами і явищами бачити перспективу розвитку дійсності або певних сфер її. По-третє, художник, стосовно до цього з відібраних і старанно проаналізованих фактів і явищ щоденого життя повинен «робити... виводи».

¹ «Молот», 1878, стор. 214.

Одразу ж зауважимо, що тут мова йде не про якісь певні стадії художнього процесу, а про корінні особливості його; не важко побачити, що ці особливості становлять суть художньої типізації, без чого неможливе будь-яке реалістичне мистецтво. Слід мати на увазі, що Франко передбачає такий процес художнього узагальнення, при якому не тільки не губиться, а, навпаки, якнайширше, культивується принцип глибокої художньої індивідуалізації, власне, повністю на ньому ґрунтуються.

Якщо вірно, що реалізм вищого типу, так званий «науковий реалізм» Франка, або критичний реалізм Белінського і Чернишевського, вимагає не лише правдивого опису фактів і явищ щоденного життя, а й уміння їх відбирати, громадити, аналізувати, робити з них певні висновки, уміння йти «від фактів до ідеї», то в такому разі завдання і обов'язки письменника-реаліста різко збільшуються. Письменник-реаліст повинен володіти не лише дужим талантом, а й передовим світоглядом, повинен бути в науковому відношенні різно-сторонньо освіченою людиною.

Думка Франка розвивається так. Одне діло просто описаги бачене, підглядіти і передати на папері першу-ліпшу дрібницю. Для цього письменникові досить мати «вправне око». Але від того ще далеко до справжнього мистецтва. Зовсім інша справа «уміти доглянути саму суть факту... уміти порядкувати і складати дрібниці в цілість», притому «не так, як кому злюбиться, але по ясному, твердому науковому методу». В даному випадку художникові, крім таланту, «треба знання і науки».

З цієї точки зору література, як мистецтво слова, при всіх своїх відмінностях, що випливають з її природи, має чимало спільногого з наукою. Зв'язки літератури з наукою Франко підкреслює категорично, як це свого часу підкresлював Белінський. Актуальність, сусільний сенс такої постановки питання пояснювались, зокрема, гостротою боротьби діячів передової критики і естетики проти реакційної критики і естетики, проти так званого «чистого мистецтва», ідеологи якого часто протиставляли науку мистецтву, твердячи, що в порівнянні з наукою мистецтво і в будь-якій мірі не підвладне об'єктивним процесам дійсності, а розвивається виключно в сфері суб'єктивних, відірваних від життя чуттєвих вражень і ілюзій.

Специфіку літератури Франко відчував дуже тонко, вмів її глибоко розкрити. В той же час, як і російські революційно-демократичні критики, Франко бачив чимало спільногого між літературою і наукою. І література, і наука мають велике суспільно-пізнавальне значення. І література, і наука спираються на життя, на дійсність; і та, і друга підвладні силі об'єктивної реальності. І в тому, і в другому випадку нетерпи-

мою є дія сваволі автора, його суб'єктивістських намірів, дія, за висловом Франка, згідно з принципом «як кому злюбиться». І література, і наука не можуть існувати без аналізу і синтезу, хоча виявляється це в відмінних формах, відмінними засобами.

Більше того, відповідаючи «естетикам» «Правди», які, посилаючись на специфіку літератури як виду мистецтва, прагнули позбавити її суспільно-політичної ваги, Франко зауважував, що художня література здатна не лише вказувати на «хиби суспільного устрою», а й знаходити їх «там, де не все може добрatisя наука».

В концепції реалізму Франка визначне місце належить проблемі тенденційності, ідейності літератури. Це питання Франко порушував уже в ранніх виступах. Але в розглядуванні статті він значно поглибив свій погляд, розгорнувши його в закінчену концепцію.

Насамперед Франко категорично повстає проти теорії так званого «чистого мистецтва». Література, зазначав Франко, «має бути тенденційна, парціяльна». Відповідаючи «естетам-писальникам» на чолі з Огоновським і Барвінським, які на всі лади повторювали, що література повинна стати над партіями і підлягати, мовляв, вічним законам естетики, Франко писав: «Стійте, добродії... Література, стояча над партіями, — се тільки ваш сон, се ваша фантазія, — але на ділі такої літератури не було ніколи»¹.

Ця позиція Франка безпосередньо близька до позиції російської революційно-демократичної естетики. «Література, — писав Чернишевський, — не може не бути служителькою того чи іншого напряму ідей: це призначення, яке лежить в її натурі, — призначення, від якого вона не в силах відмовитись, якби й хотіла відмовитись. Послідовники теорії чистого мистецтва, видаваного нам за щось таке, що повинне бути чужим до життєвих справ, обманюють себе або прикидаються: слова «мистецтво повинне бути незалежним від життя» завжди служили тільки прикриттям для боротьби проти напрямів літератури, які не подобаються цим людям, з метою зробити її служителькою іншого напряму, який би більше приходився цим людям до смаку»².

Франко цілком солідаризується з думкою Чернишевського. При цьому поняття тенденційності і «парціяльності» Франко ставить невипадково. У редакційній статті «Правди» критик справедливо бачить прихований, а часом і одвертій намір за-перечити проблему тенденційності, «парціяльності» літератури.

¹ «Молот», 1878, стор. 215.

² Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. III, стор. 301.

Розвиваючи свій погляд про «парціяльність» мистецтва, літератури, Франко пише: «Без тої культурної і поступової цілі, без тої научної підкладки і методи (про них у ч. автора «Нових прямовань» нема і згадки) література стане пустою забавкою інтелігенції, нікому ні до чого не потрібною, — нічиєму доброму не служачою, а пригідною хіба для розривки багачам по добром обіді»¹.

Від проблеми «парціяльності», тенденційності літератури загалом, в принципі, Франко безпосередньо переходить до проблеми прогресивної тенденційності, прогресивної ідейності, оскільки література, не запліднена передовими ідеями сучасності, втрачає своє значення і дуже часто перетворюється на пусту забаганку.

Питання, як бачимо, стоїть не про всяку ціль, а саме про поступову ціль літератури, не про всяку ідейність, а про таку ідейність, яка випливає з прогресивних тенденцій суспільного розвитку, служить їм, про літературу, докорінно протилежну витворам, «пригідним хіба для розривки багачам по добром обіді». Тенденційність у розумінні Франка органічно зв'язана з революційною ідейністю мистецтва, з його просвітительськими цілями.

Про те, як рішуче ставив цю проблему Франко, свідчить такий факт. У листі до М. Павлика від 30 липня 1879 р., лішаючи принаїдно в стороні питання форми художнього твору, по відношенню до якої Франко завжди був ворогом будь-якого нігілізму, він писав: «Ви знаєте, що, пишучи що-небудь, я зовсім не хочу творити майстерверків, не дбаю о викінченні форми і т. д., не тому, щоб се само собою не хороша річ, але тому, що на тепер головне діло в нас сама думка — головне завдання писателя — порушити, зацікавити, вткнути в руки книжку, збудити в голові думку»². Наведене висловлення ні в якій мірі не характеризує ставлення Франка до проблем художньої форми; воно лише показує, якою актуальною була для Франка проблема ідейності літератури.

Потрібно звернути увагу ще й на такий істотний момент. Ми вже зазначали, що Франко аж ніяк не поділяв абстрактної і водночас здрібненої постановки автором «Сьогочасного літературного прямування» проблеми народності мистецтва. На думку Франка, народність мистецтва — це в той же час і його ідейність, і його правдивість.

В такій постановці питання проблема народності розглядається насамперед в аспекті соціальному. Відомо, що таку точку зору поділяли і російські революційно-демократичні критики.

¹ «Молот», 1878, стор. 214—215.

² «Літереписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом», т. III, стор. 90.

В той же час в ряді моментів Франко далі розвинув, збагачив революційно-демократичну концепцію ідейності, народності мистецтва.

Це передусім зв'язано з тим, що в погляді Франка на народ відбились нові умови суспільного розвитку. Франко, світогляд якого зазнав уже впливу ідей марксизму, розглядав народ не лише як селянську масу, а й як масу робітничу. Коли він писав, що ціль літератури — «служити народові», то, як про це свідчить і його художня практика, мав на увазі не лише селянство, а й широкі маси робітництва, не лише тих, що працюють біля землі, а й тих, що працюють за «верстатами робітницькими».

Все це надавало крайньої гостроти Франковим тлумаченням проблем ідейності, тенденційності, народності мистецтва.

Відкинувши вкрай хистку позицію «Сьогочасного літературного прямування», позитивістський погляд Драгоманова про тенденційність, ідейність літератури, Франко свою концепцію розвинув у таких головних аспектах. Передусім література не може існувати і рухатись вперед поза межами суспільних інтересів, не відповідаючи на питання, «до чого вона має служити». Але того замало. Література повинна «вказувати добре і злі боки існуючого порядку», «вказувати хиби суспільного устрою»; при цьому, що докорінно важливо для естетики Франка, як і для естетики російських революційних демократів, мова йде не про викриття лише окремих хиб у дусі ліберально-реформістських рецептів, а про викриття «хиб суспільного устрою» «в самім корені».

У Франковому тлумаченні тенденційність мистецтва не обмежується лише суспільно-викривальною сферою. Справа не тільки в осудженні хиб суспільного устрою «в самім корені», а й у тому, щоб художніми творами «будити охоту і силу в читателях до усунення тих хиб», виховувати людей, «готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя...».

У цьому закладено головну особливість Франкового тлумачення принципу соціальності в літературі. Подібно до Білника і Драгоманова, Франко, на противагу ідеологам «Правди», стойте за соціальний аналіз дійсності. Однак його не задовольняє характерний для Драгоманова абстрактно-гуманістичний, позитивістський підхід до принципу соціальності. Франко боронить соціальність, випливаючу з революційного, класового розуміння процесів суспільного буття.

Реакційна критика не раз обвинувачувала критику демократичного табору в тому, що вона, мовляв, своїм обстоюванням соціальності, тенденційності мистецтва прагне зруйнувати ті засади, на яких мистецтво може розвиватись, що вона

нівелює специфіку мистецтва, зневажає його внутрішні закони. Такого роду звинувачення закидались свого часу на адресу Бєлінського і Герцена, Чернишевського і Добролюбова, пізніше в цьому звинувачували і Франка.

Але ж ніхто так нещадно не виступав проти штучного на-
в'язування певної ідеї тому чи іншому художньому витвору,
як російські революційно-демократичні критики, як Франко.
Активно боронячи принцип високої ідейності мистецтва, його
тенденційності, Франко водночас виступав проти дидактизму
і моралізаторства в мистецтві, насаджуваних, до речі, саме
реакційною критикою. Нішо так руйницьки не діє на худож-
ній твір, як моралізаторсько-дидактичні сентенції. Справжній
художній твір запліднюється благородною ідеєю, чи то відпо-
відно до суб'єктивних намірів митця, чи то всупереч їм, але
в силу об'єктивної логіки художніх образів. Передова ідея,
передова тенденція ні в якому разі не можуть бути штучно
нав'язані тому чи іншому твору, не можуть існувати само-
достатньо. Ідея, тенденція твору повинні виростати з самої
системи його художніх образів, діяти тільки через сферу ху-
доності. Поза цим мистецтво вироджується, перетворюється
на схему, на стандарт. Такий хід думки Франка, яку він
з граничною чіткістю втілив у цьому близькому висновку:
«Се завдання зрозуміли всі реалісти, і тому-то письма їх по-
при всій реальності і правді усе виходять глибоко тенденційні,
т. е. вони подають факти і образи з життя не отнак собі, для
того, що се факти, але для того, що з них логічно і конечно
виходить такий, а такий вивід, — і стараються ті факти без
перекручування і натягання так угрупувати, щоб вивід сам скла-
дався в голові читателя, виходив природно і ясно, і будив
у нім самім певні чуття, певні сили до ділання в жаданім
напрямі»¹.

Це положення Франка лежить в основі його концепції тенденційності мистецтва, як і всієї його літературної програми. Проникливість цієї концепції підтверджена всім досвідом передової української літератури, цінними здобутками українського реалізму.

Творча практика самого Франка служить близькою ілю-
страцією до тих естетичних засад, які письменник ви-
клав у статті «Література, її завдання і найважніші ціхі». Всім своїм ідейним, суспільно-перетворювальним змістом по-
езії, оповідання, повісті Франка, зокрема періоду 1876—
1880 рр. вщент трошили ідеалістичну естетику, будучи яс-
кравим і достойним виявом нового піднесення національної величині української літератури.

Сувора правда життя, без найменшої ідеалізації, глибоке

¹ «Молот», 1878, стор. 215.

проникнення в соціальну природу дійсності, тенденційність, якраз у тому розумінні, в якому її обстоював Франко, становили суть його власної творчості. Пізніше Коцюбинський писав про твори Франка, зокрема з селянського життя: «Село цікавить його не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його інтересують соціальні й економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда»¹.

Ідеалістичній естетиці ідеологів «Правди» Франко наніс нищівного удару і як критик, і як письменник.

4

Оскільки поряд з Франком у 70-х роках дуже активну діяльність у критиці розвинув Драгоманов, постає питання, в якому зв'язку між собою перебувають їх тогочасні виступи. Питання це спеціальне і потребує окремого розгляду. Звернемо увагу на деякі моменти цієї проблеми і то лише в загальних рисах. Принагідно, в плані окремих міркувань про це вже говорилося попереду. Зараз варто зробити деякі узагальнення. Франко уважно стежив за ходом полеміки Драгоманова з народовцями. Він поділяв його виступи проти націоналізму, клерикалізму, рутенства, цінив виступи Драгоманова на захист російської літератури. Проте в ряді моментів позиція Франка відрізнялась від позиції Драгоманова, що стосувалось принаймні трьох питань — оцінки української літератури і перспектив її дальншого розвитку, визначення характеру взаємин української літератури з літературою російською, розуміння реалізму. В поглядах Драгоманова, як уже говорилося, часто виявлялось скептичне ставлення до перспектив розвитку української літератури, на яку він дивився не раз зверхньо, вважаючи, що українська література потрібна переважно «для хатнього вжитку».

Високо ставлячи значення російської літератури для розвитку літератури української, Франко водночас не поділяв нігілістичної точки зору Драгоманова, який в окремих своїх статтях розглядав українську літературу як таку, що повинна розчинитися в загальноросійському літературному процесі. Навпаки, всією своєю діяльністю письменника і критика Франко сприяв дальншому творенню самостійної національної літератури, підкреслюючи видатну роль у цьому передової російської літератури.

Франко цінив виступи Драгоманова, спрямовані на пропаганду російської літератури. Але він не поділяв тієї односторонності, яку часом виявляв Драгоманов в розумінні й оцінці тих чи інших тенденцій російської літератури, російського реа-

¹ М. Коцюбинський, Вибрані твори, т. II, К., 1950, стор. 394.

лізму. Всупереч Драгоманову Франко, наприклад, найбільше зважав на революційно-перетворювальний характер передової російської літератури.

Значно далі пішов Франко в своїй боротьбі за реалізм та ідейність української літератури. Драгомановський, так би мовити, реалізм, спрямований проти прикрашування, ідеалізації селянського життя, проти реакційної романтики, мав у собі чимало історично прогресивного, але все ж у доконечній суті ґрунтувався на позитивізмі, лібералізмі. «Науковий реалізм» Франка був критичним реалізмом, що ґрунтувався на засадах матеріалістичної естетики, на ідеях революційної демократії, на засвоєнні ряду положень наукового соціалізму.

Принципіальні відмінності в концепціях реалізму Драгоманова і Франка можна простежити не тільки при розгляді таких статей, як «Література російська, великоруська, українська і галицька», з одного боку, і «Література, її завдання і найважніші ціхі», з другого, а й аналізуючи, скажімо, працю Драгоманова «Шевченко, україnofіли і соціалізм» та статті Франка про Шевченка.

Стаття Франка «Література, її завдання і найважніші ціхі», завдавши смертельного удару по естетиці народовців, об'єктивно підтримавши цінні літературні ідеї Драгоманова, водночас внесла ясність в ряд питань, заплутаних автором «Літератури російської...».

5

З погляду літературно-естетичних проблем до статті «Література, її завдання і найважніші ціхі» безпосередньо примикає другий визначний виступ Франка того ж року — стаття «Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції»¹.

Відомо, що в статті «Література, її завдання і найважніші ціхі» Франко, зосередивши увагу на висвітленні провідних питань теорії реалізму, безпосередньо питань творчої практики того чи іншого письменника не торкнувся, хоча, зрозуміло, стаття саме й виросла з великого досвіду різних літератур, передусім української і російської.

Зате в другій статті Франко спеціально розглянув один з найвидатніших творів української літератури — повість «Микола Джеря» Нечуя-Левицького, порушивши в процесі аналізу деякі актуальні питання реалізму, якраз у дусі свого програмного виступу.

Стаття «Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції» складається з двох частин. В першій ідеться про повість «Микола Джеря» і в зв'язку з нею підноситься проблема вивчення і відображення життя і побуту «сучасного селянина на Вкраїні», в другій розглядається дві публіцистичні праці про селянство у Франції.

¹ «Громадський друг», 1878, кн. 2, стор. 167—175.

Дивна річ: у нас часто друнують цю статтю лише в першій її частині і довільно випускають другу. В такому вигляді згадана стаття надрукована і в т. 17 двадцятитомного видання творів Франка. А тимчасом обидві частини статті нерозривно зв'язані між собою єдиним задумом, єдиною ідеєю. Мова йде про одну з центральних проблем літературного розвитку — про відображення народного життя в літературі, про самий характер і підхід до цієї проблеми.

У вступній частині статті Франко спирається на причинах зрослої уваги письменників і вчених до життя трудового народу, до його економічного становища, побуту. Така увага цілком закономірна, особливо в умовах другої половини XIX ст.

Саме «затоптане мужицтво», піднявшись на боротьбу «проти своїх панів, даючи знак, що його нужда переходить граници людського терпіння», поставило себе в центр уваги митців, учених, публіцистів. Але тепер першорядне значення має уже не стільки предмет інтересів художника чи публіциста, а підхід до нього. До селянського життя проявляють інтерес люди різних поглядів і уподобань, «тямущі і нетямущі, совісні і несовісні, поступовці і назадники»¹.

Інтерес до життя і побуту народу, передусім селянства, незмінно проявляється і з боку «Правди», народовців. Він виявився, наприклад, в опублікованій на сторінках журналу статті М. Ковшевича «Про побут мужика у Франції»². Франка не може не обурити той факт, що Ковшевич прагне змалювати цей побут або в ідилічних, або в натуралістичних фарбах. І в тому, і в другому випадку він зовсім обходить правду про соціально-економічне становище французького селянства. Обходить, по-перше, тому, що він цього життя не знає і не бачив, по-друге, судить про нього «після своїх власних ретроградських принципів».

Статті М. Ковшевича Франко протиставляє розвідку А. Васильчикова «Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах», в якій на підставі статистичних даних подана правдива картина становища селянства, зокрема французького. І виходить, що те становище вкрай катастрофічне. Переважна більшість французьких селян — так звані «халупники», їх 3—4 млн. родин, вони мешкають у хатах лише з одним або двома вікнами, землі не мають зовсім і весь рік «жиуть наємною зарібкою».

Це питання Франко підносить не лише тому, що воно безпосередньо стосується честі і совісті того чи іншого дослідника селянського життя. Найбільше цікавить його ця проблема з погляду завдань літератури, з погляду того, як відображається селянство, трудовий люд взагалі, в літературі. Отже,

¹ «Громадський друг», 1878, кн. 2, стор. 167.

² «Правда», 1878, т. I, стор. 201—212.

перша частина статті «Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції» має безпосереднє відношення до літературних проблем. Не дивно, що свій висновок про працю Ковшевича Франко закінчує такою пересторогою: «Дякуємо богу, що він з тим страшним оружієм не взявся обробляти нашого мужика, котрого і так уже досить обробляють усілякі «теоретики і практики». Певно, що під руками такого логіка він вишивов би якимсь чудовищем без ніг і без голови!»¹.

Відтак Франко переходить безпосередньо до літературних питань. Насамперед критик з задоволенням відзначає помітний поворот літератури до відображення «мужичого життя», причому, відображення правдивого, природного, без фальшивих і сентиментальних прикрас. Такі твори вже з'явились у різних літературах. У французькій літературі Франко відзначає повість Золя «La faute de l'abbé Mouret», в німецькій — «Schwarzwälder Dorfgeschichten» Ауербаха, в російській — найбільшу частину творів Решетникова і Левітова, в українській — твори Марка Вовчка і Федъковича. Факт рішучого повороту літератури до глибокого і правдивого відображення життя народу Франко справедливо вважає видатною перемогою «новішої школи літературної, т. зв. реалістичної».

Якщо говорити про сучасних Франкові українських письменників 70-х років, то в розробці селянської теми критик віддає найбільшу перевагу Нечуєві-Левицькому. У кращих його творах він бачить красу і плавність складу, живість картин, вірність рисунка і ту сердечність і теплоту чуття, яка, за висловом Франка, «відзначає поміж російськими писателями Тургенєва та Помяловського»².

Франко високої думки про повісті Нечуя-Левицького «Дві московки», «Бурлачка» та ін. Але найбільше захоплення викликала у нього повість «Микола Джеря», в якій автор показав себе людиною «тіямущою», «совісною», «поступовою», людиною, що добре знає життя народу і твердо дотримується принципу писати тільки правду, «без огляду на то, чи кому, коли вона подобається».

Розглядаючи повість «Микола Джеря», Франко не може обійти спроб деяких критиків замовчати або заперечити соціальний зміст повісті і звести все в ній до відображення інтимного життя героїв. «Я чув, — писав Франко, — від деяких тутешніх людей, що д. Нечуй в «Миколі Джері» хотів показати «вірну любов українця і вірну любов українки», хотів, значить, вліяти на чуття. Після мене, ся думка зовсім хибна»³.

Більше того, Франко вважає, що якраз ці епізоди і картини

¹ «Громадський друг», 1878, кн. 2, стор. 172.

² Там же, стор. 168.

³ Там же, стор. 171.

вийшли у повісті найслабше. Сила твору не в них, а в показі життя селянства в умовах тяжкого соціального гніту, в показі правдивому, чесному, без будь-яких сюжетно-композиційних штучностей, заплутаних пригод. Те, що в повісті «Микола Джеря» письменник виявив найпильнішу увагу на самперед до соціальної сторони народного життя, Франко вважає однією з перемог його реалістичного методу, однією з вирішальних ознак народності твору. Не дивно, що Франко виділяє в повісті ті картини, в яких змальовано «життя бурлаків у сахарнях та акерманських риболовлях», «життя Нимидорі в подвійній (хазяйській і панцизняній) службі..., нелюдське поступування поміщика і його слугів з підданими»¹.

Найбільш істотним, цінним здобутком реалізму Нечуя-Левицького, як і всієї української літератури, Франко вважав створення образу Миколи Джері. Образ той зацікавив критика принаймні в трьох планах. Насамперед, Микола Джеря — це явище не поодиноке і не випадкове. Таких було в народі «в великом числі». Це живий тип позитивного героя, що його висунула сама дійсність, характер і зміст народного життя.

По-друге, Микола Джеря — це тип сугубо соціальний, в тому розумінні, що в ньому відбились горе і страждання народу, втілена пекуча ненависть народу до «панської наруги», «нетерпеливе шарпання вольної людської душі до волі»². «Микола Джеря, — писав Франко, — хоть крепаком родився, був, однако, з тих людей, котрим ціле життя воля пахне, був з тих здорових натур, що скорше вломляться, а зігнути не дадуться»³.

По-третє, Микола Джеря — тип національний, в тому розумінні, що в ньому втілені країці риси національного характеру українського народу, риси, вироблені протягом багатовікового життя і боротьби. Микола Джеря — «один із тих світлих, лицарських типів українських, з яких колись складався сам цвіт запорозького козацтва...»⁴.

У статті «Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції» Франко висловив і ряд критичних зауважень щодо повісті «Микола Джеря», які мають великий теоретичний інтерес і виходять за межі вузьколокальних вимог чисто технологічного порядку. Власне кажучи, Франко не обвинуває автора; він лише порушує такі питання, які українська література в дальшому своєму розвитку обійти не може.

Торкаючись тих питань у звязку з повістю «Микола Джеря», Франко пише: «Ті факти утиску селян за кріпацьких часів, котрі списав д. Нечуй в «Миколі Джері», — не то, щоби пересаджені, — вони, бачиться мені, заблідо освічені, а притім

¹ «Громадський друг», 1878, кн. 2, стор. 169.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

кругозір у нього затісний, т. і. він займається тільки Джериною сім'єю, а мало згадує про прочу громаду, або збуває її загальниками. Д. Нечуй був би зробив велике діло, якби був списав всесторонню, широку картину нужди народної в часи кріпаччини, якби був старався пояснити психологічно всякі прояви, що ціхували тогі часи (викручуванеся від рекрутчи-ни, утікацтво, убійства та другі проступки), замість натякати на них мимоходом¹.

Два моменти в цьому твердженні слід насамперед виділити. Як бачимо, Франко звертає увагу на потребу ширше показати народне життя, охопити різні вияви діяльності «цілих мас», щоб характери персонажів, особливо позитивних, розкривались у зв'язку з життям «прочої громади». І ще, — Франко ставить питання про глибину психологічного вмотивування явищ, подій, поведінки героїв. Все це стосується корінних вимог реалістичного мистецтва, вимог істинної народності.

Якщо порівняти повість «Микола Джеря» з попередніми творами того ж автора, то одразу можна побачити ту провідну лінію, по якій розвивається талант Нечуя-Левицького. Франко з задоволенням констатує, що в «Миколі Джері» автор значно розширив рамки образу, бо задумав списати життя селян українських, яке воно було перед 1861 р. (перед «волею») і яке стало після того². Франко вважає, що остання частина повісті, де відображається життя села після реформи, виглядає дещо схематично. «Життя, — пише критик, — потекло новим ладом і багато в нім недоладного. Але тут автор уриває свою історію. «Пішли інчі часи, пішли інчі люди», говорить він, та не договорює до кінця, що в тих нових часах доброго, а що злого; надіємося, що автор пізніше розсвітить і ті «нові порядки» і покаже нам серед них в новім світлі український народ³.

Власне, Франко порушує тут деякі питання світоглядного порядку. Він вважає, що в другій частині повісті відбилась неясність погляду автора на характер народного життя в нових соціально-економічних умовах. Ця неясність і не дала йому можливості «договорити до кінця» з приводу «добрих і злих боків» нової епохи. Слід мати на увазі ще один момент. Враховуючи досвід автора «Миколи Джері», Франко підкреслює потребу показати в літературі становище народу саме в нові, післяреформені часи.

В цілому позиція Франка полягає в наголошенні на необхідності створення великих полотен про народне життя, в створенні реалістичного, соціально-психологічного народного роману, в якому б широко, «ясно і свідомо» відображену було

¹ «Громадський друг», 1878, кн. 2, стор. 170.

² Там же, стор. 168.

³ Там же, стор. 171.

сучасне життя народу, показано, як з його середовища з'являються і формуються сильні, волелюбні характери, здатні постояти за себе і за громаду. Наведені міркування Франка щільно примикають до тих думок про народний роман і про героя з народу, що їх висловив у своїх статтях і рецензіях 60—70-х років Салтиков-Щедрін.

Дальший розвиток української літератури невдовзі підтвердив обґрунтованість вимог Франка, що засвідчено було появою таких творів, як романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повість «Борислав сміється» та ін.

В тому, що Франкові довелося в один і той самий час в протилежних планах виступити з приводу Нечуя-Левицького нічого дивного немає. Це, звичайно, звязано з наявністю суперечливих тенденцій у літературній діяльності Нечуя-Левицького. Разом з тим тут виявилась висока принципіальність Франка-критика.

Франко дуже цінив кращі твори Нечуя-Левицького, їх реалізм. Автора «Миколи Джері», «Кайдашової сім'ї» він вважав національним талантом першорядного значення. Тим принципіальніше і гостріше заперечував Франко позицію Нечуя-Левицького в деяких питаннях естетики.

Такі твори, як «Микола Джеря», нічого спільногого не мали з вкрай доктринальною, абстрактною постановкою питання автором «Сьогочасного літературного прямування» про те, яка, мовляв, має бути література, і, навпаки, всім змістом своїм відповідали на питання, поставлене Франком: «Що таке література і до чого вона має служити?.. Чи має вона приносити яку-небудь користь, заступати які-небудь інтереси, чи ні?».

Визначаючи в уже згадуваній полеміці з Нечуєм-Левицким, з «Правдою» головну тенденцію провідних літератур, Франко писав: «Що ми цінимо в них? Уважаємо їх більше або менше докладними і живими відбитками сучасного життя народного; цінимо їх тим вище, чим ясніше і свідоміше вони вказують того життя»¹.

Нема підстав заперечувати те, що боронячи цей тезис, Франко ґрунтувався і на художньому досвіді автора «Сьогочасного літературного прямування».

Кращі твори Нечуя-Левицького і серед них повість «Микола Джеря», яка, поряд з окремими зауваженнями, дісталася від Франка захоплену оцінку, відчутно били по естетичних принципах «правдян», народовців, по їх літературно-критичних засадах; в тій полеміці, яка розгорнулась між «Правдою» і «Молотом», подібні твори були, так би мовити, на стороні «Молота». І в цьому розумінні стаття «Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції» становить так само живий витвір тієї полеміки.

¹ «Молот», 1878, стор. 214.

Прийнято вважати, що статтею «Література, її завдання і найважніші ціхі» полеміка в українській критиці 70-х років (у зв'язку з «Сьогочасним літературним прямуванням») по суті скінчилася. Але це далеко не так. Франкові незабаром відповіла та ж «Правда»¹. Водночас і Франко посередньо і безпосередньо продовжував полеміку, далі розвивав свої погляди.

Виступ Франка в «Молоті» викликав роздратування народовців. У 1879 р. їх орган — журнал «Правда» опублікував рецензію на збірку «Молот». Рецензію «Правда» почала з загальної характеристики суспільно-політичного змісту «Молота», а потім перейшла до літературних проблем. І то не дивно. В процесі полеміки в тогочасній критиці, як уже відзначалося, з однаковою гостротою порушувались як літературні, так і суспільно-політичні питання, вірніше, питання літературні виступали в нерозривному зв'язку з питаннями суспільно-політичними.

Насамперед «Правда» висловлює незадоволення політичним курсом «Молота», тим, що виступ «Молота» характеризується, мовляв, «темним, сумним поглядом на народний побут, на ціле теперішнє життя, на цілий світ і, неначе «молотом», прибиває всякий веселий політ, всяку думку, що і серед теперішнього життя бажала б допитатись відради, доглянути яку таку добру сторону теперішнього людського життя і змагання».

Народовців непокоїть та смілива критика капіталістичного суспільства, буржуазної демократії, яка давалась на сторінках «Молота». Тим-то не до душі їм нахил «Молота» до «негативної критики», нахил «добачати тільки недостатки»; найбільше їх дратує думка «Молота» про те, що «теперішні стани, інституції, правління і держави» нітрохи, за висловом «Правди», «не схожі з абсолютною догідливістю...»², а головне, що на підставі цього, як пише редактор «Правди», робиться висновок про «конечність цілковитого перевороту». Відтак «Правда» глибо-кодумно зауважила, що, мовляв, боротьба між людьми завжди залишиться і що з людей на землі не можна «зробити ангелів»,

¹ На відповідь «Правди» з приводу статті Франка звернув увагу М. С. Возник в уж згадуваній праці «Перший наддністрянський прогресивний журнал». Але з того переказу деяких моментів змісту відгуку «Правди» на збірку «Молот», що його зробив автор статті, випали головні пункти відповіді органу народовців, передусім щодо спрямування статті «Література, її завдання і найважніші ціхі». Рецензія «Правди» в переказі автора виглядає досить мирною, навіть компромісною (див. стор. 141). А в дійсності було інакше.

² «Правда», 1879, в. II, стор. 127.

як думають ті, що прагнуть «всесчастливого і вседоброго царства комуністів або соціалістів».

Якщо ж боротьба вічна, інакше кажучи, класове суспільство, становить нерівність вічні і незмінні, то залишається, на думку «Правди», тільки дбати о «зрівноваженні сил людей, в тій борбі участвуючих», і тільки це «може усторонити шкідливі, кривдочі з справедливістю незгідні наслідки тої борби»¹.

«Правда» обурена тим, що в «Молоті» «часто виявляється пристрасна тенденційність, як і разюча нетерпимість або злість, незгідна з апостольством «всеслюдської любові». Ідеологи народовців не поділяють також різкої критики з боку демократичного органу галицької буржуазної інтелігенції, яка бачить причину тяжкого економічного становища народу в його, мовляв, моральному занепаді. Думка «Молота», цинічно зауважує «Правда», не відповідає дійсності, бо, бачте, та інтелігенція здійснює цінні практичні заходи, спрямовані на те, щоб «іншими способами його (народ. — М. Б.) зберегти від дальнього упадку (пр. установа о підписах на векселях, о лихві, о боргах при напоях, проекта о пожичці для викупки з лихви, о гіпотетичнім закладі і т. д.)»².

Зрештою, «Правда» не приховує головного стимулу свого виступу проти «Молота». Вона обурена тим, що «Молот» «стає за біdnimi», лає священиків, поширює соціалістичні думки, далекі, мовляв, від думок українців взагалі.

Полемізуючи з поглядами Франка, висловленими в «Молоті», зокрема в статті «Письма про галицьку інтелігенцію», «Правда», вдаючись до злісних наклепів, пише: «Соціалізм — наскрізь космополітичним; він виписує на своїй хоругві добро народу, але се не спиняє його нехтувати народними принципами і ширити завзяту ненависть станову; збереження народності не тільки не входить в його програму, але просто стоїть йому на заваді; індивідуальність народів пропадає тут разом з запереченнем індивідуального господарства»³. В оцінці «Правдою» статті «Література, її завдання і найважкіші ціхі» насамперед позначилась саме ця політична позиція органу народовців.

Літературну частину своєї полеміки з «Молотом» «Правда» починає з проблеми українсько-російських літературних взаємин і в цьому зв'язку з питання про характер дальнього розвитку української літератури. Редакція «Правди» закидає статті «Література, її завдання і найважкіші ціхі» те, чого в ній немає, обвинувачуючи її автора в тому, що він, декла-

¹ «Правда», 1879, в. II, стор. 128.

² Там же, стор. 128—129.

³ Там же, стор. 129.

руючи орієнтацію української літератури на використання здобутків російської літератури, нібіто нівелює і заперечує самостійність української літератури. Притому народовці посилаються на помилкову думку Драгоманова, свідомо ототожнюючи її з позицією Франка в цьому питанні, тут же в такий спосіб аргументуючи появу «Сьогочасного літературного прямування». Власне, ще недавно, — пише «Правда», — оден з «знаючих діло», а бодай з таких, що повинні «знати діло», заперечував самостійність не то вже руської літератури, але й руського язика і зазначував руській літературі домашній куток під крилами «общеруської літератури». Тож велика заслуга автора статті «Сьогочасне літературне прямування»... в тім, що роз'яснив путаницю понятій і поглядів, нанесених до нас статтею Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», і розкрив ясний здоровий погляд на наш літературний розвій»¹.

Ми вже говорили про справді помилковий погляд Драгоманова щодо майбутніх шляхів розвитку української літератури, який (погляд) був використаний, до того ж в явно тенденційному трактуванні, народовцями. Але відомо, що Франкова позиція в цьому питанні була зовсім іншою. Самостійності, оригінальності української літератури Франко ніколи не заперечував. Навпаки, він високо цінив здобутки рідної літератури як великої національної літератури, рішуче виступаючи проти всіляких різновидів теорії літератури для «хатнього вжитку».

Проблему українсько-російських літературних взаємин Франко розглядав у тому розумінні, що великі здобутки української літератури, її дальнє піднесення зв'язував з творчим засвоєнням досягнень російської літератури, її визвольних традицій. Але це не має ніякого відношення до того літературного нігілізму, що його «Правда» накидала Франкові.

В дійсності виходить, що «путаницю понятій і поглядів, нанесених... статтею Драгоманова», «роз'яснив» не автор «Сьогочасного літературного прямування», як проголошує «Правда», а саме Франко, рішуче виступивши як проти націоналістичних поглядів ідеологів народовців, так і проти нігілізму Драгоманова.

Окремо спиняється «Правда» на реалістичній концепції Франка. Насамперед народовська критика нервозно реагувала на один з основних принципів Франкової естетики реалізму, принцип, відповідно до якого література повинна не просто описувати життя, але в соціальному розрізі аналізувати його факти і явища, розкривати їх причини і наслідки.

«Правда» не поділяє подібного погляду і залишається, власне,

¹ «Правда», 1879, в. II, стор. 131—132.

на позиції натуралістичного мистецтва, деякі засади якого спробував вияснити автор «Сьогочасного літературного прямування». Якщо прийняти точку зору Франка, підказану всім досвідом передових літератур світу, то, як пише «Правда», література, мовляв, стає, «так сказати, суб'єктивним освіченням фактів і постатей з життя призбираних і після суб'єктивної методи угруппуваних, — словом, стає тенденційним і при найбільшій даровитості писателя — мимо наукової методи — не може подати того матеріалу до рішення життєвих питань, який подає безпосередня обсервація життя і наука, а взглядно література наукова, безпосередньо і виключно на те звернена, як статистика, економія, етнографія, наука природописна, філософія, педагогія і т. д.».

Інакше кажучи, «Правда» ще різкіше, ніж раніше, виступає проти передової тенденційності літератури, проти її ідейності, проти принципу соціального детермінізму в процесі художньої інтерпретації дійсності. Тільки так можна зрозуміти незадоволення органу народовців з приводу того, що в статті «Література, її завдання і найважніші ціхі» літературні питання розглядаються «з становиська соціального, а іменно з становиська соціального сумогляду», тоді як, на думку «Правди», сама дійсність показує, що «питань суспільних і політичних не рішала і не рішає красна література», не її діло дошукуватись коренів існуючого порядку життя.

Відси закономірно є болісна реакція «Правди» на ту частину Франкової статті, де в плані суспільно-політичному мистецтво логічно зв'язується з наукою.

Під виглядом обстоювання «чистої» естетичної вартості літератури «Правда» заперечує думку Франка про те, що література впливає не лише на чуття, а й на розум, інтелект, на переконання людини. «Ш. критик згадує дальше, — пише орган народовців, — що література (красна) впливає на чуття, але полишає сю сторону майже незамітною, говорячи, що та ж література так само впливає на розум і на переконання. Близчча розвага була б довела до відмінного вислідку, аніж до рішучого знехтування естетики. Річ ясна, що на розум і переконання відповідніше і передовсім, а навіть виключно впливають науки, строгої наукові докази...».

З наведених фактів видно, що «Правда» і її критики виступили проти концепції критичного реалізму, близькуче розвинutoї і викладеної в статті «Література, її завдання і найважніші ціхі».

Позиція «Правди» щодо «Молота», зокрема в зв'язку з полемікою навколо літературно-естетичних питань, викликала осуджуючу реакцію багатьох читачів, навіть з кола тих, що близько стояли до народовців. В архіві «Правди» зберігається цікавий лист за підписом «Н-в-і С-т» (тобто, видимо, «Новий

студент»), адресований до редакції журналу. Лист стосується наведеного вище відзиву «Правди» про збірку «Молот», особливо статті Франка.

Зважаючи на дуже показовий зміст листа, наводимо його майже повністю: «Даруйте, що спитаю, чи не за острій суд видали ви на «Молота». Чи не розпалюєте жар через теє в молодих людях, котрий може перейти в зависть і довести до непорозумінь, може, не конче пожаданих для нас, русинів-народовців. Так, п. редакторе, суд випав заостро та чи не односторонньо. Я читав «М» («Молот». — М. Б.), але нігде не міг додглянути того «сумогляду», як Ви пишете, позаяк за «сумний» погляд на світ не можна нікого винуватити, та хто знає, чи він не лучший від «рожевого», а навіть від такого, що серед теперішнього життя бажає допитатись, відради. Але ж є такі твори в «М», котрі не носять ціхи такого сумогляду чи schwarzscherei. Про розвідку п. Лімановського «Мореллі, Руссо і Маблі» не згадуєсь ні словом, хотя вона стоїть не тільки згадки, але ширшої оцінки. Так само переходитися мовчкі знамениту статтю під загол. «Війна слов'ян з турками», про повість Ів. Франка «Boa Constrictor» — що може зрівнятись з першим лучшим мастерським ділом Авербахів, Еркман-Шатріанів, Нечуйв—згадується досить студено, так лиш мимоходом та від нехотя, а «Пропащому чоловікові» відказується вже абсолютно всякої вартості. Про той прекрасний язык (тут маю на оці переважно повість «Boa Constrictor»), так благородний, поважний, з уст народу взятий, нічого ся не згадує; власне се дуже великої ваги, що ся знайшов чоловік, що за владів-запанував нашою мовою; бо кожний, сяк так знаючий нашу новішу і давнішу літературу, згодиться на теє, що від Маркіана Шашкевича та Ник. Устияновича і Вагилевича починаючи, кроме Федъковича, ніхто з галичан не писав, ні пише живою бесідою, — а радше мішаниною живої бесіди з штучно утвореними вираженнями. Та й послідними роками поволі занехтується, та діло йде до ліпшого — що належить подякувати змаганням деяких наших патріотів — межи котрими перше місце Ви вп. п. редакторе занимаєте.

Дальше, в згаданій рецензії каже автор, що не хоче подрібно розводитись над поодинокими статтями «М», а бажає подати загальний погляд на збірку вище речену і гадки-ідеї, якими руководяться її автори. Добре! Як же перепроводжу є. рецензент свою задачу, у всім можна добавити якусь пристрасть, брак об'єктивного погляду на річ. Нр. не сподобалась му гостра критика на професорів гімназіальних і наводить довший уступ з «М», не додаючи від себе жодної замітки, значить, мислі там подані говорять самі за себе (розуміється осуджуючо) та що нема потреби додавати до того коментарів. Так що ж? Місяць появленню «М» проф. політехніки Abukanowiez в своїм відчиті «о реформі шкіл середніх» відважився в прияві властей

«Ради Шк. Кр». висказати правду в очі, що теперішня система в школах *убиває молодих людей фізично і умисливо*.

Ми сказали та ще раз додамо, що критика «Молота» в Правді не була сумлінна, та що лучше б було зовсім не подавати критики і обмежитись на поданню наголовка книжки, як то ся діємо з «Гр. Другом» і з «Дзвоном», ніж таку лиху критику. Се лежало в інтересі так самої «Правди», як народовців взагалі. Прощавайте. Н-в-ј С-т»¹.

7

Боротьба в критиці 70-х років на рецензії «Правди» з приводу збірника «Молот», розуміється, не припинилась і не могла припинитись, хоч умови для діяльності передової критики різко ускладнились після 1878 р. Ускладнились насамперед тому, що передові діячі української критики після заборони «Молота» позбулись власного органу і змушені були шукати нової трибуни для своїх виступів.

Так у колі Франка і Павлика в 1879 р. виникла ідея видання газети «Нова основа», яка мала пропустувати по шляху «Друга» і «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота», розвиваючи традиції цих видань. Саме так розуміли справу ініціатори видання згаданої газети. З листів Франка і самої програми, складеної головною Франком, видно, що «Нова основа» мала бути протиправлянським органом. Причому значне місце в ній передбачалось віддати питанням літератури і критики.

В листі до Павлика Франко писав: «хочу писати на Вкраїну, чи не дадуть вони підмоги газеті, — адже хотіли дати підмогу «Правді», коли б вона стала на ґрунт реальний і позитивний. Тепер, коли «Правда» рішуче висказалась проти прогресу, здається мені, ніщо буде українцям дивитись на неї; а наша газета, надіюсь, вийде і ґрунтовніша і консеквентніша, ніж навіть наші торічні видання, бо досвід мусив же нас дещо навчити. Правда, фактів годі буде чіпати прямо, хіба в літературній критиці та в передмовах, але у нас теоретичного знання ще дуже потрібно, а її критика літературна, надіюсь, піде така гаряча та остри, про яку дотеперішнім галичанам і не силися і яку тільки декуди почали предвкушати в торічних виданнях наших. Ми всі тут надіємся, що Нова основа зможе розбудити значніший рух і на провінції, куди досі мало йдуть наші видання. Правда, тепер дрібку починається поворот, за нашими торічними виданнями і за Дрібн. біб. починають попитувати, — але це ще перші симптоми. Я все був тої гадки (і ви не другої), що наших людей треба чепити за печінки, очарувати грубою руганиною, «площадною бранню», — то тоді пропратує очі. Я так і думаю вести критичний відділ в Нов. ос-

¹ Лист зберігається в архіві «Правди», Публічна бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, тека № 20.

нові — на распашку, не стісняючись ніяким салоновством. На людей, що весь свій вік б'ють в морду здоровий розум і природні його потреби, — по-мойому, нема ради, як також мордобриття. У мене тепер і нерви для тоД потреби стали пригідніші, а внутрі тільки жовчі накипіло, що і найстаршому горбатому чортові заллю очі¹!

Видання «Нової основи» так і не пощастило здійснити. Наведені факти свідчать про те, як послідовно ставив Франко справу видання бойового суспільно-політичного і літературно-критичного органу, як наполегливо працював над питаннями літературної критики. Франко стояв за критику гарячу та гостру, яка в ім'я своїх принципів на удар реакції здатна і ладна відповісти нещадним «мордобриттям». Франко мріяв про таку критику, яка б пішла ще далі за критику «Громадського друга», «Молота», критику, що діє, «на распашку» і яку, за висловом Франка, «тільки декуди почали предвкушати в торішніх виданнях наших».

8

В умовах 1878—1880 рр. принципи революційно-демократичної критики знайшли своє дальше втілення у виданнях так званої «Дрібної бібліотеки». Видання «Дрібної бібліотеки» — ідея Франка. Під його орудою ця серія видавалась, ним вона спрямовувалась.

План «Дрібної бібліотеки» як він уявлявся Франкові і як він був викладений ним у листах до Павлика, через ряд обставин повністю не був реалізований. І все ж, завдяки праці ініціатора цього заходу — Івана Франка, багато чого було зроблено. Всього на протязі 1878—1880 рр. видано чотирнадцять випусків «Дрібної бібліотеки», серед них твори видатних природознавців-матеріалістів — послідовників Дарвіна: Е. Геккеля «Відки і як взялися люди на землі?», Т. Гекслі «Білковина»; твори на суспільно-політичні теми: Г. Шеля «Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині», М. Добролюбова «Значіння авторитету у вихованні», Д. Писарєва «Пчоли»; ряд видань, зв'язаних з художньою практикою літератур різних народів. Маємо на увазі цінний збірник творів революційних поетів «Думи і пісні найзначніших європейських поетів», уривки з повісті Золя «Довбня», повість Ермана-Штарцана, драму Байрона «Каїн», оповідання Франка «На дні» тощо. Здебільшого збірники «Дрібної бібліотеки» супроводжувались вдумливими передмовами, примітками, написаними переважно Франком. Ці тексти мали самостійне суспільне значення.

¹ «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом», т. III, стор. 54.

Головне спрямування «Дрібної бібліотеки» полягало в пропаганді ідей революційного просвітительства, матеріалістичного природознавства, у вихованні самостійно мислячої передової людини, в палкому бажанні допомогти їй оволодіти саме тими галузями знання, «котрих пізнання серед нашої молодіжі найбільше пожадане».

«Дрібна бібліотека» становить великий інтерес і з погляду суспільно-літературного, літературно-естетичного. Її естетичні підвалини цілком випливають з засад, тоді ж викладених у статті «Література її завдання і найважніші ціхи». Видання «Дрібної бібліотеки», що виходили головним чином після «Молота», завдали нового удара реакційній критиці.

Насамперед впадає в око самий добір художніх творів, опублікованих в серії «Дрібної бібліотеки». Кожний твір «Дрібної бібліотеки» являв собою виклик старому світу. Таке спрямування мала, зокрема, збірка «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів», куди ввійшли революційні твори Гейне («Розмова царя з Швабом», «Цар Довгоух», «Вічне питання» та ін.), Шеллі («Озімандіс», «Цариця Меб»), Фрейліграт («Спом'яніть»), Т. Мора («Тебе забути?»), Т. Гуда («Сон вельможної пані»), Гете («Прометей»), ряд творів з революційної збірки «Із-за решетки» та ін.

Сам Франко зазначив у «Передньому слові від видавництва «Дрібної бібліотеки» про те, що він має намір ознайомити читачів насамперед з творами «видатного реального напрямку» з взірцями «нової поезії з соціальною, научною та політичною підкладкою».

Спеціальне дослідження «Дрібної бібліотеки» — окрім завдання¹. В даному разі нас цікавить «Дрібна бібліотека» лише з точки зору літературно-критичного.

Дуже важливою обставиною є той факт, що в «Дрібній бібліотеці» Франко вперше в українській критиці з найбільшою прямотою і ясністю охарактеризував особливості і суспільно-літературне значення російської революційно-демократичної критики і естетики, підкресливши свою повну солідарність з їх принципами. Головні думки Франка з цього приводу чітко визначені і сформульовані в передньому слові до перекладу твору Писарєва «Пчоли», написане після полеміки Франка з «правдянами».

Обстоюючи власну літературну програму, висловлену перед тим у «Молоті», продовжуючи полеміку з реакційною критикою, Франко посилається на критику і естетику Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова як на взірець найпередовішої критичної і естетичної думки.

¹ На цю тему опубліковано грунтовну статтю О. Дея в ювілейному збірнику Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (1956), а також статтю П. Іванова в «Наукових записках Київського державного університету» (т. XV, в. VII, 1956).

Франко справедливо вважає, що головним критерієм естетичної системи російських революційно-демократичних критиків на чолі з Белінським, «геніальним батьком новішої критики і літератури», є критерій відповідності мистецтва дійсності, критерій суспільно-мистецької цінності художнього твору. Тому-то він особливо підкреслює, що передові російські критики у своїх суспільно-літературних судженнях передусім добираються «чим раз то глибше до суті життя і суспільних питань», що вони виступили як сміливі руїнники «чистого мистецтва», «застарілих естетичних замашок», як палкі захисники високоідейного реалістичного мистецтва.

Коли Франко пише, що Добролюбов, як і Чернишевський та Писарев, відкинув «на бік всяку естетику», то напевно український критик вдається тут до надто категоричного узагальнення, яке могло статися тільки в полемічному запалі. Але Франко правий, коли підкреслює, що критика Добролюбова, Чернишевського, Писарєва стойть перш за все на ґрунті чисто суспільнім, веде мову про художні твори не стосовно до тих чи інших абстрактних законів естетики, а говорить про них у зв'язку з явищами дійсності, життя і тих соціальних, суспільних причин, що викликали ті явища. Така літературно-критична концепція дуже імпонує Франкові, хоч сам він вважає даниною часу і обставинам факт не завжди достатньої уваги, наприклад Добролюбова, до художньої специфіки мистецтва, його чисто естетичної вартості.

В роки видання «Дрібної бібліотеки» ще більше посилився інтерес Франка до марксизму. Вартий пильної уваги тринадцятий випуск «Дрібної бібліотеки», де в додатку до перекладу праці Г. Шеля «Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині» надруковано полемічну статтю Франка «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками», спрямовану проти нападок народовців на науковий соціалізм, проти спроб народовського органу піддати шельмуванню економічне вчення Маркса і Енгельса. Не позбавлена окремих слабих моментів у розумінні марксистського вчення, Франкова стаття характеризується в той же час пристрасною обороною деяких його головних положень. Відомо, що Франко мав на увазі в кількох випусках «Дрібної бібліотеки» надрукувати в українському перекладі уривки з творів Маркса і Енгельса.

Якшо під цим кутом зору розглянути численні виступи Франка-критика в «Дрібній бібліотеці», то не можна не прийти до висновку, що на їх змісті і спрямуванні позначились як традиції, за висловом Франка, «суспільної критики» російських революційних демократів, так і Франкове захоплення науковим соціалізмом. Насамперед це виявилось у посиленій увазі Франка до робітничої тематики, до показу життя робітників у процесі їх боротьби з капіталом. В уже згадуваному випуску «Дрібної бібліотеки» — «Думи і пісні най-

знатніших європейських поетів» — Франко звернув особливу увагу на твори таких поетів, як, наприклад, Фрейліграт. В одному з випусків «Дрібної бібліотеки» Франко, як відомо, надрукував уривки з твору Золя з життя робітників («Довбня»). У вступному слові до цього випуску Франко палко вітав звернення великого французького письменника до «життя робітників», до «студій про життя робочого люду», той факт, що в «Довбні» «робучий люд» появився перший раз перед очі просвічених, інтелігентних та ситих буржуа в правдивій, не ідилічній і не романтичній одежі». Звичайно, справа не лише в цьому.

В період «Дрібної бібліотеки» Франкова концепція реалізму набула дальшого удосконалення і поглиблення, що яскраво видно з статті про «Пчоли» Писарєва, з вступного слова до «Довбні» Золя особливо.

Творчість Золя завжди дуже цікавила Франка. В російській і українській критиці Франко був одним з глибоких знавців і інтерпретаторів творів французького романіста.

Тільки протягом 1877—1879 рр. Франко спеціально пише про творчість Золя цілий ряд статей, рецензій, заміток. Серед них слід відзначити статтю «Еміль Золя і його твори», надруковану в польському часописі «Tydzień»¹, вступне слово до роману «Довбня», в уривках опублікованого в «Дрібній бібліотеці»², статтю-рецензію з приводу згаданого вище видання³, опубліковану без підпису і, до речі, відсутнє в бібліографічних покажчиках творів Франка, замітку про роман «L'Assommoir»⁴, переднє слово до уривка з повісті «Провина абата Муре», надрукованої в журналі «Громадський друг»⁵.

Питання про оцінку Франкового ставлення до Золя не раз порушувалось у літературознавстві. Причому часто висловлювались цілком протилежні думки: або ж Франко розглядався як сліпий прихильник всіх сторін творчості Золя, його прямий учень, або ж, навпаки, Франкові оцінки Золя тлумачились як своєрідна війна Франка з Золя. В усіх цих випадках погляди Франка на літературну діяльність французького письменника розглядалися антиісторично, безвідносно до того, коли, за яких обставин вони були висловлені, безвідносно до самого процесу розвитку Франка як письменника і критика. А тимчасом одне діло — Франкові оцінки Золя в 70-х роках, а друге діло — його оцінки в 90-х роках, хоча було б помилкою не бачити між ними і спільних точок, навіть спільної основи.

¹ «Tydzień», 1878, т. III, № 44. Українською мовою цю статтю вперше опубліковано в збірнику «І. Франко про Е. Золя» (вид-во «Рух», 1931).

² «Дрібна бібліотека», 1879, в. VIII.

³ «Правда», 1879, в. VII.

⁴ «Друг», 1877, ч. 3-4.

⁵ «Громадський друг», 1878, кн. 2. Ця замітка так само надрукована без підпису, її також немає в бібліографічних покажчиках.

В даному випадку ця проблема нас цікавить лише в зв'язку з літературно-критичною діяльністю Франка 70 — початку 80-х років. У цей період Франка дуже хвилювала творчість Золя, як і та боротьба, що тоді розгорнулась навколо знаменитого письменника у Франції і навіть поза її межами. В ті роки Франко, пишучи про Золя, водночас ставив собі за мету популяризувати його твори серед українських і польських читачів. Цією тенденцією у ставленні Франка до творчості Золя нехтувати не слід. Показово, що, говорячи в одній з своїх ранніх статей про популярність Золя в Росії, Франко вважає за потрібне підкреслити, що ця популярність зв'язана була з зростанням дозрілості читача, чому сприяли праці Белінського, Добролюбова, Писарєва¹.

Якщо говорити про 70—80-і роки, то Золя захопив Франка як талановитий письменник, що сміливо пішов проти моралі і традицій звироднілої французької літературної plutokратії, проти її естетичних догм і канонів. Мужньо дивлячись в очі суворій правді життя, Золя став одним з найбільш войовничих противників романтизму в принципі, естетства, ідилічного благополуччя в літературі. Він ламав традиції й канони, ламаючи, часом падав, падаючи — піднімався. Та буря нападок, інсінуацій, що звалилася на талановитого письменника з боку французької реакції, ще більше піднесли в очах передових людей шану до Золя. Чи міг Франко, який саме в цей час з запалом і енергією розгорнув пристрасну боротьбу проти всілякої політичної і літературної реакції, обійти ту боротьбу, що точилася навколо Золя?

Тут ми щільно підходимо до ще одного питання. Франко був твердо переконаний у тому, що в умовах галицької літературної дійсності творчість Золя може і повинна відіграти визначну прогресивну роль. В якій би мірі французького письменника не зв'язували принципи натуралізму, але все ж його твори, в яких відбилася пильна увага художника до життя народу, робітників, селян, до суворої правди в умовах Галичини, де народовці на всі лади рекламиували свої теорії «очищеного мистецтва», ідилічного «мужика» в літературі, демонстрували свою вірність попівсько-церковній моралі, могли звучати і звучали актуально, як виклик тим поглядам і переконанням². Нарешті, ще одну обставину слід мати на увазі. Настійно ставлячи в умовах 70-х років проблему відображення

¹ «Друг», 1877, ч. 3—4, стор. 55.

² Про це Франко прямо писав у статті «Еміль Золя і його твори», висловивши тут же свій погляд щодо реакції народовської критики на твори Золя: «...галицькі критики, особливо львовські, переважно не читавши нічого з його творів, а повторюючи голоси чужої, ліберальної та клерикальної преси, згадували про нові твори Золя з локорами за його неморальність, голу правду та цинізм. Намір автора малювати дійсність викликав їх обурення, немовби ліпша була ідеальна брехня. На мою думку, однаке, далеко моральніше показувати дійсність, хоч і як вона гнила

в літературі народного життя, життя селянства, робітників, Франко не міг обійти досвід Золя, не зважати на нього.

Виходить, що в 70-х роках творчість Золя зацікавила Франка і як політика, і як письменника, літературного критика.

Пізніше, скажімо, в 90-х роках, суспільно-літературна обстановка на Україні, в Галичині значно змінилась, де в чому змінився з погляду дальшого розвитку і сам Франко. Зрозуміло, що тепер і в його оцінках Золя з'явилися деякі нові моменти, крім того спільногого, що було в них з виступами 70-х років.

Але і в ті роки Франко не сліпо захоплювався Золя. Позитивно оцінюючи ряд творів французького письменника, Франко водночас критикував деякі істотні засади його творчого методу. Однією з найбільш характерних щодо глибини трактування Золя є Франкова стаття — вступне слово до роману «Довбня».

В Золя Франко насамперед цінив тонкого обсерватора життя, письменника-реаліста, високо ставлячи широту його творчих інтересів, його увагу до життя робітників. Але в той же час у реалізмі Золя Франко бачив і слабості — в тій мірі, в якій Золя збивався на натуралістичні позиції. У романі «Довбня» Франко відзначає серйозні суперечності між об'єктивним змістом твору і тими висновками, які письменник робить «з фактів, типів, показаних в «Довбні». Мова йде про те, що Золя «добув із своєї повіті не найправдивіші виводи». Ці фальшиві висновки полягають у тому, що Золя бачить причини тяжкого становища робітників, їх злиденного життя в «п'янстві і лінівстві». Свій помилковий погляд Золя прямо висловлює в передмові до роману. Дуже добре, що Золя беззастережно іде від дійсності, від суверої правди життя. В цьому випадку він, як пише Франко, «поступає зовсім розумно, покладаючись цілковито на свій огромний дар до спостерігання і на свою спосібність підхвачування самих типових фактів, добачування їх суті зза незлічимих дрібниць».

І все ж в силу хибності деяких елементів суспільної і літературної концепції письменника його реалізм виявився обмеженим, що не могло не позначитись на романі «Довбня». Франко про це пише: «В однім тільки він, по-нашому, помиливсь, а іменно в тім, що з цілої «Довбні» зробив такий вивід, буцімто представлена в ній робітницька родина пропадає через п'янство і лінівство», тоді як насправді загибель цієї родини в романі «Довбня» випливає «з другихдалеко глибших і важчих причин, з глубоких і болючих недостатків у цілім суспільнім організмі». Позиція ж Золя не відповідає самій

та погана, та шукати причин її невідрядного стану, ніж із фарисейським переконанням про свою правість відвертатися з погордою від усього, що без розбору не признали гнилим та пікчемним, і бrestи далі у власнім самодурстві».

логіці дійсності, вона звужує і збіднює перспективу романа, обмежує реалізм письменника. Франко-критик і Франко-письменник бачив це ясно.

Виходячи з усього художнього досвіду Золя, Франко робить такий висновок щодо його творчого методу: «Талант аналітичний у нього дуже великий, але в синтезі, узагальненнях і выводах він не такий сильний, як се видно також з багатьох критичних статей». В цьому твердженні Франка — одна з підвалин його концепції реалізму, реалізму, що виростає не на грунти голого емпіризму, копіювання дійсності, а в результаті поєднання індивідуалізації з узагальненням, аналізу з синтезом, високого природного дару митця з передовим світосприйманням.

Можна сміливо вважати, що подібні думки Франко висловив чітко і ясно уже в статті «Література, її завдання і найважніші ціхі». Але в передмові до романа Золя Франкові вдалось поглибити їх, конкретизувати відповідно до специфіки творчої практики такого художника, як Золя.

В принципі Франко і як критик, і як письменник був категорично проти зумисного, зовнішнього випинання авторської тенденції, авторської волі в художньому творі. Але ще в більшій мірі Франкові ворожим був безсторонній суб'єктивний об'єктивізм розповіді, холодна байдужість авторського голосу.

Кожний твір, написаний в дусі суворої, беззастережної правди, зігрітій сильним гуманним почуттям, життєстверджуючою, оновлюючою ідеєю, неодмінно діставав від Франка захоплену оцінку. Саме за це Франко високо ставив російський реалізм в ряді його найбільш могутніх творчих виявів, а також кращі зразки зарубіжної літератури.

В тім разі можна сказати, що думка Романа Розмарина (Івана Белая), автора переднього слова до повістей Еркмана-Шатріана (перший випуск «Дрібної бібліотеки»), напевно відбиває і погляд видавця «Дрібної бібліотеки» Франка: «В спосіб *артистичний* они зуміли представити *дійсність* і тим чином вони винайшли «поетичний реалізм» і немов зблизили-з'єднали ті противоположні поняття. У них передовсім *правда* і висказують її язиком простим і сильним; они розбуджують у людей смілість до боротьби за правдиві, здорові ідеї против шкідних та фальшивих. Так відкрили они «патріотичний роман». Они беруть в свої твори такий предмет, що розбуджує, взворушує цілі маси народа; в їх письмах видко всюди прихильність, бажання добра великим масам простих людей. З тих коротких трьох повістей кожний добавить, як просто, а як зручно і вірно її правдиво уміють вони підхватити якийсь момент з щоденного життя»¹.

¹ «Повісті Еркмана-Шатріана». Переднє слово, «Дрібна бібліотека», в. I, Львів, 1878, стор. 5.

Як видно з численних міркувань Франка про суть і природу реалістичного мистецтва, висловлених у зв'язку і з приводу видань «Дрібної бібліотеки», автор концепції так званого наукового реалізму прийшов до твердого висновку, що справжнє мистецтво не може жити і діяти без сильного, одухотвореного позитивного ідеала, пафосом якого є сміливе осудження всього віджилого і віджаиваючого й утвердження нового, прогресивного.

Для Франка це мало велике значення. Щодо «Дрібної бібліотеки», то весь її зміст і спрямування саме й підпорядковані у великій мірі тому принципу.

Франка, наприклад, довгий час цікавила драма Байрона «Каїн», переклад якої, здійснений ним, був виданий в одному з випусків «Дрібної бібліотеки». Причому Франка зацікавила не так сама легенда, що її покладено в сюжетну основу твору Байрона, як бунтарський пафос драми, її могутнє антиавторитарне спрямування, втілене передусім у головному герої драми — Каїні, що виступав як образ безмежно страждучого і шукаючого духу непокори і огиди до смиреності, фатальної пасивності. В «Замітці перекладача» — своєрідній післямові до перекладу — Франко сам усе це пояснив, коли писав про трагедію існування і в той же час про чарівність тріумfu «мислячого, бажаючого знання і правди духу людського, поставленого серед таких людей і таких обставин, котрі ніяким способом не можуть придати му сили і спосібності до дальшого розвитку...», коли водночас, побіч цього «болюжчого», вічно бажаючого і вічно невдоволеного духа, виділяв образ Ади як «ідеала жінчини, ідеала нової людськості», пафосом характеру якої є безграниця «любов до людей».

В «Замітці перекладача» ця проблема порушується головним чином в царині філософсько-психологічній. А от видаючи в тій же «Дрібній бібліотеці» працю М. Добролюбова «Значення авторитету у вихованні», старанно популяризуючи її серед читачів, Франко порушив подібну проблему вже в аспекті суспільно-політичному. У своїх цінних зауваженнях з приводу згаданого твору М. Добролюбова Франко особи іву увагу звернув на проблему виховання сильної, незалежної особистості, позбавленої будь-яких проявів пасивності, інертності, схиляння перед духом консерватизму і авторитарності, всього того, що «путає його свободну волю і природні, здорові наклінності», — виховання особистості, вільної від «політичних пут», від всього того, що робить з людей молчаливих. Всі ці думки мали важливе значення в літературній програмі Франка. Вони хвилювали його не лише як критика, а й як художника, творця безсмертних людських типів.

Отже, «Дрібна бібліотека» — не лише помітне явище у суспільно-видавничій діяльності Франка, а й визначне явище

в його діяльності як критика. «Дрібна бібліотека» дає чимало дуже цінних даних для вивчення української демократичної критики кінця 70-х років, її боротьби проти реакційної естетики, проти літературно-критичної програми «Правди», її ідеологів та проводирів.

Не раз буває так, що про характер того чи іншого суспільного явища можна найкраще довідатись на підставі оцінки його з боку противників. В архіві М. Бучинського зберігається цікавий лист В. Барвінського до М. Бучинського, датований 1879 р. В ньому один з ідеологів народовства, «правдянської» критики В. Барвінський висловлює своє недвоязичне ставлення до «Нової основи» і «Дрібної бібліотеки», до суспільно-політичної, літературно-художньої і літературно-критичної сторони їх програми. Наведемо в скороченому вигляді цей своєрідний документ, дуже показовий як щодо політичної позиції народовців, так і щодо їх тактики. «Вам вже певно мусить бути відомо, — пише В. Барвінський, — що видавці «Дрібної бібліотеки» заповіли видавництво «Нової основи»... Її повстання все-таки являється мені якось таємничим... Я попросив до себе д. Ф-ка, котрий призвався, що се властиво його діло, і представ йому, що як досі ніхто з прихильників «Дрібної бібліотеки» не може сказати, щоб редакція «Правди» відкинула або не допускала яких їх праць, так і на дальнє не бачу причин, для чого вони вважали б конечним відділятись і при знаніх нам не корисних обставинах ставили новий орган. А коли молода громада працівників думає ставити які вимагання до «Правди» — най їх формулює, поставить ясно, а тоді доперва, коли б їх бажань не услухано, — була б рація відділятися. П. Франко згодивсь на те і обіцяв мені передати письменну програму чи то жадання його купки людей. Однаке незадовго вийшав на вакації, не лишивши ніякого сліду своїх бажань. Незадовго з'явилася оповістка на «Н. основу».

Що мені про все те думати? Я хочу вірити в добру волю тих людей, але тільки чи не використовується вона ким іншим? Звісно ж, отця думка «Н. основи» повстала якраз по відповіді Д-ву у «Правді», а прочитавши оповістку і добре зостановившись, не можна позбутись враження, що тут ходить о розриві о воскресіння Друзів і Дзвонів...

Що то буде з тих дітлахів, що начитаються таких повістей, як «Пропащий чоловік» або «Довбня» Золя?.. Що може вийти з людей, що у першій своїй молодості будуть бачити в чоловіці тільки звіря, звірячу натуру, звірячу ціль життя й більш нічого? Де ж подінеться наше народовство, що бажає вести наш народ до людськості, а не звірячості?

Ось чому треба зостановитись над сими подіями без згляду на те, чи Н. основа буде виходити, чи ні... Не можна ніяк до-

пустити, щоб наш народ, наша молодіж і ми самі озвірячилися. А слід такого звірятва я бачу вже навіть у «Дрібній бібліотеці»¹.

На цьому можна закінчити розгляд літературно-критичної діяльності Франка 70-х років, ряду її головних явищ і тенденцій.

Історичною заслugoю Івана Франка було те, що він уже в цей період, виходячи з потреб життя, з цінного досвіду рідної літератури, інших літератур, насамперед російської, ґрунтуючись на завоюваннях російської матеріалістичної естетики, естетики Шевченка, розвиваючи їх далі в нових умовах, виробив в українській критиці найпередовішу літературно-естетичну теорію, принципи дальнього розвитку української літератури, українського реалізму, відстоявши їх у боротьбі з різними антинародними течіями.

9

Літературно-естетична програма Франка в різних формах і виявах підтримувалась всіма передовими силами української культури.

Особливо велике значення мала діяльність О. Терлецького і М. Павлика.

З спеціальними статтями літературно-критичного характеру, за винятком вже розглянутої статті 1874 р., Терлецький в цей період не виступав. Однак його окремі публіцистичні виступи, окремі висловлювання на суспільно-літературні теми, видані ним (разом з С. Подолинським) революційні брошури становили важливий фактор в літературно-теоретичній боротьбі; багато важать вони і для глибшого вияснення тієї, коли так можна сказати, ситуації, яка створилась в українській критиці 70-х років.

Про знамениту статтю О. Терлецького «Галицько-руський народ і галицько-русські народовці» мова вже йшла. Пізніше, в другій половині 70-х років, Терлецький не раз виявляв свою повну солідарність з думками Франка, а також з рядом міркувань Драгоманова в питаннях літературного розвитку. В кінці 70-х років Терлецький ще настійніше виступав проти реакційних і націоналістичних тенденцій в українській літературі, проти, за його висловом, «консервативного кулішівізму»². Про писання Куліша 70-х рр. він говорив, що вони «тепер більш цікаві для патолога, як для кого другого». Глибоко обурив Тер-

¹ Архів М. Бучинського, Публічна бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, 133(9)а, тека А—М.

² Лист О. Терлецького до М. Драгоманова від 28 липня 1876 р., «Галичина й Україна в листуванні 1860—1880 рр.», т. I, стор. 237.

лецького своєю реакційною спрямованістю горезвісний виступ Куліша «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року».

Цікаві судження висловив Терлецький з приводу Кулішової програми газети «Світло», яку Куліш мав намір видавати 1880 р., програми, написаної в «тоні дуже архієрейськім і проповідницькім». «Програма мені не подобалася, — писав Терлецький Драгоманову 6 листопада 1880 р. Маса цитатів із письма святого, надія, що аристократія земельна пропаде і на її місце прийде аристократія інтелігенції, і маленька похвала для Шевченка, от майже усьо. Додам ще, що дуже великий акцент положений на оборону українського слова, а про другі сторони українського я нема нічого. Та й при обороні українського слова сказано, що нехай уряд не думає, що це для нього річ небезпечна»¹.

Ще різкіше висловився Терлецький з приводу іншого наміру Куліша — видання 1882 р. тижневої газети «Хутір». Програма цієї газети, складена тим же Кулішем в дусі його брошури «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 року», викликала таку репліку Терлецького: «Най го чорт бере з та-кою програмою із його асоціацією капіталу з працею і праці умислової з мускульною! Сказився старий, чи що! Коли справді він хоче видавати Хутір, то я певний, що прийде до величезних скандалів»².

Не раз дотепно полемізуючи з народовцями, з їх політичними і літературними уявленнями, Терлецький висловлював мрію про організацію «партії істинних народовців-революціонерів»³, про літературу, що служитиме ідеалам тієї партії. Зразком такої літератури Терлецький вважав твори Шевченка, Фед'ковича.

Пізніше, в 80—90-х роках, Терлецький написав ряд визначних праць, що показують дальший розвиток його політичних і літературних поглядів. Не ставлячи зараз перед собою завдання дати тим працям характеристику, спинимося лише на одній з них.

У кінці 90-х років Терлецький підготував велику працю «Українське село в драмах Карпенка-Карого», надіславши її Франкові для ознайомлення. Франко порадив статтю в такому вигляді не друкувати, мотивуючи тим, що в ній подано лише соціологічний аналіз п'ес Карпенка-Карого, а немає аналізу художньо-естетичного.

Праця Терлецького так і не побачила світ. А між тим, не зважаючи на справедливість докору Франка, вона становить

¹ «Галичина й Україна в листуванні 1860—1880 рр.», т. I, стор. 277—278.

² Лист О. Терлецького до М. Драгоманова від 2 травня 1882 р., там же, стор. 279. До речі, обидві спроби Куліша (видання «Світла» і «Хутора») закінчилися невдачею.

³ Там же, стор. 263.

значний інтерес, передусім тому, що дає чимало матеріалу для розуміння суспільно-літературних поглядів автора. Драматичні твори Карпенка-Карого Терлецький розглядає з точки зору їх життєвої правдивості, громадської актуальності. Він високо цінить правдиве відображення драматургом соціально-економічних взаємин на селі, процесу капіталістичного нагромадження, створення живих типів.

Водночас Терлецький відзначає й слабості окремих п'ес Карпенка-Карого — елементи моралізування, дидактизму, схематизм деяких позитивних образів. Образи ті, зауважує критик, не мають «позитивної програми ділання», опертої на свідомості того, що боротись треба не лише проти певних осіб, а головно — проти «пануючої системи», що «борба і побіда над поодинокими використователями людської праці сама по собі не доводить до нічого, коли не лучиться з борбою і побідою над самою системою, котра їх плодить, над самим використуванням»¹.

Згадали ми цю статтю (її, до речі, слід опублікувати) тому, що в ній — ніби відсвіт думок молодого Терлецького, його поглядів на літературні справи, його розуміння реалізму.

Активну діяльність в демократичній критиці 70-х років розгорнув Михайло Павлик. Якщо Терлецький в тих часах порівнюючи рідко виступав, а коли виступав, то переважно як публіцист, то Павлик поряд з активною працею на полі публіцистики і художньої літератури виявляв себе і як критик.

ІІІ. М. ПАВЛИК І ЙОГО ЛІТЕРАТУРНІ ПОГЛЯДИ В 70-Х РОКАХ

1

Літературно-критична діяльність М. Павлика, подібно до Франкової, почалась і розгорнулась, як уже відзначалось, в журналі «Друг». Від того часу Франко і Павлик в принципі захищали одні і ті ж позиції в критиці, в літературі, хоча по глибині трактовки тих чи інших проблем, по широті ідейно-художнього кругогляду, по силі і близку таланту Павлик поступався перед Франком.

Ще й досі цілком не подолана, на нашу думку, неприйнятна традиція розглядати Павлика як учня Драгоманова. Нема, звичайно, потреби заперечувати тісні зв'язки між двома згаданими діячами, впливу Драгоманова на Павлика, притім впливу не лише негативного, а й позитивного. Багато чим, особливо в 70-х роках, Павлик завдячує Драгоманову. Своєю аргументацією, численними фактичними даними Драгоманов не раз

¹ Архів О. Терлецького, Публічна бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. 77/13.

допомагав молодому Павликіві в боротьбі з галицькою політичною і літературною реакцією. Це безсумнівно. Але разом з тим між Драгомановим і Павликом в розумінні і в ставленні до ряду політичних і літературних проблем були принципіальні розходження. В деяких питаннях Павлик полишив у стороні Драгоманова. Це виявилось, наприклад, у відмінному ставленні і того і другого до російської революційної демократії. Драгоманов у кращому разі індиферентно, а часом і вороже ставився до неї. Павлик, навпаки, особливо в 70—80-х роках всією душою тягнувся до російської революційної демократії.

Якщо говорити про літературні інтереси, то між Драгомановим і Павликом так само були розходження. Для Павлика, наприклад, ніколи не був характерним скептицизм щодо здобутків і перспектив дальншого розвитку української літератури, тоді як такий погляд виявлявся у виступах Драгоманова. У ставленні до російської літератури Павлик був далекий від проявів космополітичної концепції, досить-таки показових для Драгоманова.

Найближче Павлик стояв до Франка. Франка і Павлика єднали, при всіх суперечках, що раз у раз виникали між ними, їх революційний демократизм, самовіддана любов до трудового народу, гаряче прагнення всього себе, все своє життя присвятити справі визволення поневолених, гнаних і безправних.

У критиці Павлик один час виступав досить активно¹. Лише за 1876 р. він надрукував у «Друзі» ряд змістовних статей і рецензій. Серед них рецензії на перекладену Верхратським одну з поем Ю. Словацького («Друг», 1876, ч. 4), на книгу О. Огоновського «Жите Тараса Шевченка» («Друг», 1876, ч. 9), на «Байки, приказки і повістки» Верхратського (там же), на твір Вінцковського «Гостинець із Черновець» («Друг», 1876, ч. 11), стаття «Крайне слово» (там же), стаття «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» («Друг», 1876, ч. 13—16) та ін.

Статті й рецензії Павлика виросли з самого життя. В них б'ється схильоване серце критика-борця. Опинившись у самому вирі суспільно-літературних змагань, Павлик захопився російською революційно-демократичною критикою, знайшовши в ній відповіді на багато питань, що його хвилювали, побачивши в ній зразок ідейної, високомистецької критики.

В одному з листів, торкаючись початків своєї літературно-критичної діяльності, Павлик писав: «Бєлінський дав мені розумний погляд на світ...». Становлять великий інтерес конкрет-

¹ Чимало вірних міркувань про літературні погляди М. Павлика висловлено у статті І. Денисюка «Літературно-критичні погляди Михайла Павлика» («Радянське літературознавство», № 2, 1958).